

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 355.1-048.35(5+6-17)-69:28:355.343(4)](091)"177/183"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-25-1>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В ІСЛАМСЬКИХ КРАЇНАХ АЗІЇ ТА ПІВНІЧНІЙ АФРИЦІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХVІІІ – ПЕРША ТРЕТИНА ХІХ СТ.)¹

*Присвячується моєму батькові,
підполковнику Фальку Анатолію
Івановичу, який в 1983-1986 рр.
виконував обов'язки військового
інструктора у складі воєнної місії
у ВПС лівійської армії.*

Історія діяльності європейських військових місій в Азії та Північній Африці наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. у наукових працях істориків представлена фрагментарно. Це був час епохи Просвітництва, Французької революції та наполеонівських війн.

У дослідженні узагальнено діяльність офіційних європейських військових місій в Османській імперії, Єгипті та Ірані на межі ХVІІІ – ХІХ ст. У контексті теми згадуються військові місії в Тунісі та деяких індійських державах. Акцентується увага на тому, що відправка офіцерів на Схід – це перший досвід використання урядами Британії, Франції та Пруссії своїх військових місій у мусульманських країнах. Час виникнення такого способу взаємодії зі східними державами припадає саме на останню третину ХVІІІ ст. – початок ХІХ ст. Означена проблематика вже вивчалася деякими вченими, які досліджують військову історію певних країн. Однак комплексної роботи щодо діяльності європейських офіцерів у Стамбулі, Тегерані, Каїрі та Тунісі на сьогодні ще немає. Методологія узагальнення діяльності офіцерів і сержантів європейських армій у цьому регіоні дозволяє дійти важливих висновків про історію військової модернізації на Сході. Дана стаття також доповнює історію європейського колоніалізму в Азії.

---

¹ Автор висловлює безмежну вдячність професорці, докторці Інституту Східної Азії Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка надала у вигляді «гуманітарної допомоги» значну частину наукової літератури, що була залучена до аналізу. Автор також висловлює щире подяку за допомогу відомій канадській вченій, докторці історичних наук Вірджинії Аксан. Слова вдячності за наукову консультацію адресовані також докторові історичних наук, співробітникові Баварського військового музею Оліверу Штейну. Також автор вдячний за доречні поради й сприяння в написанні статті Михайлові Басханову, доктору історичних наук (м. Глазго, Велика Британія). Висловлюється вдячність і відомому американському іраністу Данієлю Т. Поттсу, який щирозсердно дозволив користуватися своїм науковим дослідженням, присвяченим діяльності французьких офіцерів в Ірані 1807–1827 рр.

Вивчення означеної теми не могло б відбутися без активної допомоги європейських вчених. Зокрема розвитку досліджуваної проблематики сприяли ґрунтовні наукові джерела, які були надані колегами, та корисні поради професійних істориків.

Дослідження присвячене початковому етапу такого складного і запутаного військово-політичного процесу, як діяльність офіційних військових місій європейських держав в Азії та Північній Африці. У дослідженні показані різні методи впливу на мусульманські країни завдяки діяльності офіцерів військових місій європейських держав. Шпиунство, амбітні авантюри, латентна торгівля зброєю, прихований вплив на військові реформи азійських країн і зовнішню політику цих держав – це далеко неповний перелік невидимої роботи військових інструкторів, делегованих у кінці XVIII – на початку XIX ст. з європейських столиць в інший культурний світ.

Ключові слова: *військові місії, військові інструктори, наполеонівська епоха, військова модернізація, колоніалізм.*

Досліджуючи діяльність європейських військових місій у різних країнах світу наприкінці XIX – початку XX ст., [1] перед автором постало питання: коли розпочався процес залучення офіційних військових місій з Європи до країн Азії з метою проведення військової модернізації? Знайти відповідь на це питання – є завданням даного дослідження.

Мета статті – проаналізувати діяльність офіційних військових місій, які в останній чверті XVIII – першій третині XIX ст. були делеговані з країн Європи в держави Ісламського Сходу. Географічно береться до уваги значний регіон мусульманського Сходу – від Тунісу і Єгипту до держав Індії.²

Важливість вивчення історії запозичень азійськими країнами елементів військової модернізації з Європи підкреслює актуальність обраної теми у контексті різкого зростання збройних конфліктів у сучасному світі. До того ж стаття доповнює попередні дослідження автора з історії військової модернізації в країнах Сходу [2].

Варто зазначити, що на прикладі офіційних військових місій наочно видно основні особливості діяльності військових фахівців в азійських країнах. Служба ж окремих європейських офіцерів в інтересах східних урядів буде згадуватися лише в контексті основної теми дослідження. Вивчення діяльності європейських офіцерів флотів Єгипту, Османської імперії та Тунісу також не є метою цієї статті і буде згадуватися лише в контексті подій. Вивчення процесу передачі досвіду європейськими фахівцями щодо будівництва збройових заводів, арсеналів, морського кораблебудування також не є пріоритетом дослідження, а лише доповнює загальну картину подій.

---

² У науковій літературі термін «військова місія» зазвичай охоплює як військові інструктажні функції відряджених військовослужбовців, так і розвідувальні місії. Дослідження підтверджує гіпотезу про те, що використання поняття «офіційної військової місії» зазвичай варіюється, маючи на увазі як військово-технічну функцію, так і функцію підтримки політичного впливу країни, яка направила офіцерів. Протягом досліджуваного періоду, згідно з архівними документами, офіцери-інструктори одночасно збирали військово-політичну інформацію про країну, в якій перебували. Варто зазначити, що термін «військовий радник» не використовувався протягом аналізованого періоду.

Нижньою межею дослідження є перші випадки найму європейських офіцерів східними правителями в контексті офіційних військових місій в Османській імперії в останній третині XVIII ст. 1783 р. – це час прибуття першої французької військової місії до Стамбула. Верхньою межею дослідження є події, пов'язані з османсько-єгипетським військовим протистоянням 30–40-х рр. XIX ст., а також початок діяльності європейських офіцерів у Тунісі. У той час на Сході з'явилися військові професіонали з Пруссії та Британії.³

Беручи до уваги наукову літературу про окремі місії у величезному азіяському регіоні та Північній Африці, ставимо за мету також узагальнити воєнно-політичну діяльність офіційних військових місій.

Важливі політичні аспекти діяльності військових місій Франції в Османській імперії та Ірані⁴ на початку XIX ст. є темою книги французького історика Е. Дрію, яка була опублікована на початку XX ст. [3]. У контексті вивчення військових реформ султана Селіма III діяльність європейських місій згадується у праці С. Шоу [4]. Турецька дослідниця Г. Бостан докладно розглядає на основі архівних джерел діяльність французьких військових інженерів, їх місії і роботи з організації оборони Стамбула в кінці XVIII ст. [5]. У контексті вивчення історії османських збройних сил авторитетна канадська історикиня В. Аксан також звертає увагу на діяльність французьких місій у Стамбулі в кінці XVIII ст. [6].

Важливою для нашого дослідження є інформація щодо діяльності британської місії під керівництвом генерала Дж. Келера. Даний матеріал представлений у роботі історика П. Маккесі в контексті вивчення успішної військової експедиції британської армії в Єгипет у 1801 р. [7]. Інформативними для теми дослідження є праці А. Леві [8], С. Вейселя [9], Д. Папаса [10], присвячені трансформації військ Османської імперії та Єгипту під впливом військових реформ XVIII – початку XIX ст.

Діяльністю англійських і французьких офіцерів з військових місій в Ірані в 1807-1838 рр. цікавилися історики Д. Т. Поттс [11], С. Кронін [12], Н.К. Тер-Оганов [13].

Діяльність європейських військових інструкторів в Єгипті є темою праць історика Д. Данна [14]. Американський дослідник А. Мак-Грегор у своїй роботі в контексті аналізу історії єгипетських збройних сил вказує на роль військових фахівців з Європи в процесі створення єгипетських військ за європейською моделлю регулярної армії [15]. Дослідити вплив французьких офіцерів на військову модернізацію єгипетських військ Мухаммеда Алі на початку XIX ст. неможливо без використання наукових праць Г. Фахмі [16], які розкривають

---

³ Надалі у тексті дослідження ми будемо послуговуватися терміном «місія», під яким матимемо на увазі виключно «війську місію».

⁴ Для зручності тексту автор використовує в тексті найменування Іран замість Персія, що вживалося європейцями в XIX ст.

багато аспектів соціальної історії єгипетської армії XIX ст. Сучасні німецькі історики К. Каміссек [17] і О. Штейн [18] також розглядають діяльність німецьких військових місій у Стамбулі в 30-х рр. XIX ст. Ці праці доповнюють роботу ізраїльського дослідника І. Валлоха щодо історії діяльності німецьких військових місій в Османській імперії [19]. У даному контексті не можна не згадати і цікаву працю Е. Еріксона і М. Уяра, присвячену історії османської армії [20].

Інформативною для нашого дослідження є також стаття відомої французької дослідниці О. Моро. Використовуючи метод порівняння, вчена вивчала особливості військової модернізації, що відбувалася на початку XIX ст. в Османській імперії, Єгипті та Тунісі [21].

У контексті нашої теми необхідно звернути увагу на діяльність військових інструкторів Франції, Нідерландів та Великої Британії в індійських державах в означений період. Ця інформація суттєво доповнює дослідження важливих факторів прийняття європейських військових інновацій арміями азійських держав [22; 23].

Джерельна база дослідження представлена спогадами військових і дипломатів, які вели активну діяльність у країнах мусульманського Сходу в період навчання. Оpubліковане офіційне листування керівників та офіцерів військових місій містить описи багатьох аспектів роботи експертів.

Для нас актуальними є звіти французького капітана К. Гюго, який працював у складі місії. У 1769 р. він був делегований із військовою місією в Майсур на півдні Індії [24]. Багатими на важливу інформацію в контексті нашого дослідження є мемуари лікаря У. Віттмана з британської військової місії в Османській імперії, що діяла на Близькому Сході в 1799-1801 рр. [25]. Таємний збір розвідувальної інформації для наполеонівської влади розкриває звіт французького генерала Г. Себастьяні, голови місії, героя оборони Стамбула від англійців у 1807 р. [26]. Офіційні доповіді генерала П. Бойє, голови французької військової місії, яка була направлена до Єгипту в 1824 р., розкривають таємниці воєнно-політичних рішень Парижу [27]. Корисними для дослідження є мемуари Г. Друвіля – французького офіцера та інструктора військ шаха Ірану [28]. Важливими для нас є і спогади офіцерів пруської військової місії, делегованих із Берліна на прохання османського уряду, – Г. фон Мольтке та Г. фон Мюльбаха [29].

Необхідно зазначити, що в кінці XX – на початку XXI ст. наукові дослідження в галузі військової історії набули нових методологічних інновацій. Це пов'язано з залученням соціології, статистики, культурології, антропології та інших наук у вивченні воєнної історії. Одним із піонерів залучення нових підходів до вивчення воєнної історії був англійський історик М. Говард [30]. Інший відомий американський історик Д. Блейк у своїй праці узагальнив проблеми сучасної воєнної історії, вказавши на її суперечливі чинники: європоцентричність; технологічний детермінізм; акцент на домінуючих

військових системах, що заважають вивченню специфіки військової справи; надмірна політизація міждержавних конфліктів; недостатня увага до політичних цілей влади при визначенні структур збройних сил, їх доктрин, цілей воєн та інших проблем [31, р. 1]. Слідом за М. Говардом і Д. Блейком американські вчені С. Морілло і М. Ф. Павкович у своїй роботі звернули увагу на труднощі узагальнення сучасних досліджень у галузі військової історії, на суб'єктивні чинники вивчення різних історичних аспектів воєнної науки [32, р. 110–112]. Автор бере за орієнтир методологічні досягнення сучасної воєнно-історичної науки.

Вивчення історії наздоганяючої військової модернізації в країнах Азії в кінці XVIII – на початку XIX ст. вимагає конкретизації в досягненні значних успіхів у галузі військової справи в європейських арміях.

Без сумніву, епоха Просвітництва стала фундаментом для багатьох нововведень у вдосконаленні бойових якостей армій старого континенту. До середини XVIII ст. інституціоналізація війни підштовхнула країни Європи до систематизації та регулювання своїх військових систем. Стало очевидним, що в епоху Просвітництва генерали і офіцери повинні вважати військову освіту та воєнну науку основою своєї професії. Почалося систематичне вивчення історії воєн, з'явилися військові училища і академії. Однак професійно підготовлені військові, які зустрічалися у французькій та німецькій арміях, були рідкістю. Невдачі Франції в Семирічній війні 1756-1763 рр. змусили Людовика XV провести значні військові реформи, які на деякий час відкрили шлях до офіцерського корпусу представникам усіх верств населення, надавши їм можливість навчатися у військових училищах і академіях. Саме завдяки впровадженню наукових поглядів на військову справу прискорився тривалий період розвитку воєнної науки. Продуктом перетворень став добре освічений професійний офіцерський корпус, з лав якого незабаром вийшли воєначальники революційної і наполеонівської Франції [32, р. 169].

Стан армій провідних європейських країн суттєво відрізнявся за якістю. Наприклад, до кінця XVIII ст. британська армія була невеликою і далеко не передовою військовою силою. На думку англійського військового історика Д. Чандлера, в кінці XVIII ст. британська армія характеризувалася відсутністю реалістичного планування і управління. Уряд заплющував очі на зловживання, пов'язані з набором і продажем офіцерських патентів. Не було грамотної штабної служби, а організація батальйонів у бригади і дивізії не була постійною [33, р. 42].

У кінці XVIII ст. австрійська армія вважалася однією з найсильніших в Європі. Однак в армії імперії Габсбургів порядки були вкрай консервативними. У ній були представники різних національностей – австрійці, угорці, серби та хорвати, – і це спричиняло суттєві мовні проблеми, що послаблювало боєздатність армії. На той час в армії не існувало ефективної штабної системи. Кожен польовий командир тонував у паперових звітах. Це було пов'язано з тим,

що центр військової адміністрації імперії Гофкрігсрат, який завідував усіма військовими питаннями, заохочував бюрократію. Під час революційних воєн 1792-1802 рр. було виявлено дуже багато недоліків в організації військових дій [33, р. 43].

Прусська армія, яка завдяки успіхам короля Фрідріха II на полі бою, вважалася однією з кращих, також не змогла пройти випробування війнами з революційною Францією і була розгромлена військами Наполеона в 1806 р.

Період Французької революції і наполеонівських воєн 1789-1815 рр. став важливим відправним пунктом для західної цивілізації на багатьох рівнях, включно з історією військового мистецтва.

Найбільш передовою армією досліджуваного періоду, безсумнівно, були французькі збройні сили. Незавершені і непослідовні військові реформи, що відбулися у Франції напередодні революційних дій, стали бурхливо розвиватися після вибуху революції і охопили багато сфер військової справи. Ефективне військове управління, продумана і добре організована штабна система, створення постійних армійських дивізій і корпусів полегшували спрямування дій армій на стратегічному, оперативному і тактичному рівнях. До початку XIX ст. зміна характеру французької армії і військової справи змусила інші європейські держави вдатися до активних реформ, які були необхідні в умовах тривалої глобальної європейської війни, що тривала з 1792 по 1815 рр. [34, р. 130].

Французька революція виявила провідне значення технічних галузей для армії. Найвпливовіші воєначальники революції – Наполеон і Карно – проходили підготовку в технічних військових закладах.

Крім успіхів у створенні системи військової освіти, в означений період спостерігалось активне вдосконалення роботи штабів. Напередодні революції для ефективного управління великими арміями були потрібні нові засоби зв'язку і точні топографічні карти. У 1777 р. лейтенант французьких інженерних військ Ж. Б. Месньє першим запропонував топографічні контурні лінії, які з 1810 р. стали стандартом для тактичних штабних карт. З метою удосконалення військового управління та уніфікації організації роботи штабів у керівній діяльності стала впроваджуватися топографія. Управління пересуванням військ, згідно з картою, вимагало штату, до складу якого входили фахівці з читання карт і логістики. Тому в 1765 р. генерал Бурс заснував школу для підготовки ад'ютантів за новими штабними спеціальностями. Тепер, завдяки картам і письмовим наказам, які заздалегідь були підготовлені штабами, командування могло краще керувати арміями [35, р. 162].

Серйозним стримуючим фактором для європейських армій була логістика. Проблема інтендантського постачання була більш складною, ніж інші. За часів Великої французької революції було запропоновано різке скорочення розмірів обозу і запроваджено систему реквізиції – вилучення продовольства в районах бойових дій. Це покращило мобільність французької армії.

Були досягнуті важливі успіхи в реформуванні французької артилерії. Французький військовий реформатор Ж. Б. Грібоваль, перебуваючи на посаді головного інспектора артилерії у 70-80-х рр. XIX ст., покращив стандартизацію гармат і підготовку артилерійських розрахунків. Реформи Грібовала створили потужну і мобільну польову артилерію, здатну супроводжувати піхоту в марші і, таким чином, відігравати важливу роль у перемогах французів на полі бою під час революційних воєн 1792-1802 рр.

Однак після 1763 р. піхота стала домінуючою силою на полях битв у Європі [32, р. 6]. Армія Французької республіки була спадкоємицею тактичних і технічних нововведень, розроблених королівськими збройними силами після закінчення Семирічної війни в 1763 р., коли почалися військові реформи у Франції. Протилежні тактичні погляди були перевірені в польових маневрах, починаючи з 1778 р., що дозволило французькому військовому міністерству видати в 1791 р. новий, більш гнучкий, польовий статут, яким користувалися протягом усіх революційних воєн. Інші європейські держави здебільшого дотримувалися пруської консервативної лінійної тактики. Як результат, французька піхота змогла пересуватися полем бою набагато швидше і гнучкіше, ніж армії Британії, Пруссії та Австрії, які дотримувалися жорсткого лінійного порядку. У 1792-1815 рр. французька піхота могла ефективно діяти навіть на пересіченій місцевості. Тактика легкої піхоти, тірайлерів отримала новий розвиток. Заохочувалася мобільність і самостійність стрільців на полі бою, які були черговим успіхом військових організаторів [36, р. 246].

В європейських арміях створювалася військова преса, активно велася полеміка на теми військової теорії, в процесі якої розширилося поняття військового мистецтва. Постаттю, яка уособлює кульмінацію всіх цих інтелектуальних дискусій, є граф Ж.-А.-І. де Гібер. Найвідомішою його працею є «Загальний нарис тактики». Для Гібера тактика, здавалося, була серцевиною теорії війни. Гібер був, мабуть, першим, хто визначив вищий рівень ведення війни в контексті військових цілей, конфігурації збройних сил відповідно до політичних цілей і деяких інших аспектів стратегії [37, р. 4–5]. Таким чином, поступово створювалася філософія військових перетворень в армії Франції. Принципи бюрократичної раціональності, незважаючи на невпинний опір під час революції 1789-1799 рр., стали доминувати над все більшою кількістю сфер військового управління у Франції.

Значних успіхів було досягнуто в організації бойової підготовки армій європейських країн. Полкові навчання в таборах систематично відпрацьовувалися у складі частин і навіть з'єднань. Ці зміни були пов'язані з активними реформами, що відбувалися в той час в республіканській армії Франції [36, с. 240]. Ще до 1794 р. полкова система XVIII ст. була перетворена на більш гнучку дивізійну організацію. Необхідність відокремлення постачання запасів призвела до створення в кожній армії постійних дивізій, кожна з яких складалася з підрозділів трьох родів військ і забезпечувала службу, яка

дозволяла діяти окремо від інших [34, р. 238–239].

На межі XVIII–XIX ст. змінилася система комплектування збройних сил європейських країн. У 1798 р. законом Журдана була запроваджена військова служба, яка легалізувала військову повинність громадян, сприяючи збільшенню армії. Ці перетворення почали впроваджуватися в арміях Австрії, Пруссії та інших європейських держав, посиливши мілітаризацію суспільства [36, р. 283].

Ще одним успішним напрямком військового розвитку в арміях Старого Світу була фортифікація [38]. XVIII ст. стало періодом активного процесу зародження технократії в Європі, посилилася роль військових інженерів. Саме в цей період, у 1748 р., в Мезьєрі була відкрита Королівська школа військових інженерів, які прагнули розвивати інженерію як особливу форму знань, що приносила б користь державі. У цьому закладі були стандартизовані навчальні програми, тестування, дисципліни. Ці заходи протистояли культу честі та хоробрості старого аристократичного режиму, який домінував у вищих чинах піхоти та кавалерії [11, р. 40].

До революції офіцерами французької армії були переважно дворяни. У 1789 р. з 10 000 офіцерів французької армії тільки близько 1000 були простолюдинами. Серед артилерії та військових інженерів частка простолюдинів була більшою, але й тут освічений буржуа бачив, що його просуванню по службі заважає присутність більш численних і більш здібних молодих дворян. Відтепер молоді простолюди, як, наприклад, Л. Карно, знали, що, яким би не був їхній інтелект, їхня кар'єра в кращому випадку обмежиться званнями лейтенанта або капітана [36, р. 21]. Але внаслідок революції, завдяки суворому відбору і відмові від соціальних привілеїв для дворянства, а також культу професійних знань у навчальних закладах, у французькій армії сформувався чудовий корпус військових адміністраторів [36, р. 353]. Радикальним досягненням військових реформ стало вдосконалення вищого військового управління [34, р. 130]. Військове відомство уряду ставало більш численним, а бюро, заповнені десятками державних службовців, могли краще відповідати вимогам часу. Так, наприклад, топографічне бюро Комітету громадської безпеки стало справжнім Генеральним штабом того часу [36, р. 160].

Високі досягнення у сфері військових знань суттєво змінили багато галузей воєнної науки. Не поступалась у розвитку організації збору необхідного для війни матеріалу і військова розвідка. З еволюцією корпусу інженерів-топографів і корпусу інженерів-офіцерів розвідка виявилася дисципліною, що викладалася в інженерній школі Мезьєра, а потім в Меці, де в 90-х рр. XVIII ст. були згруповані артилерійські та інженерні офіцери [39, р. 64–65].

Ці досягнення Франції (поряд з успіхами армії на полях битв у 1792–1815 рр.) поставили створену в країні військову школу на перше місце в Європі. Розвиток французької військової справи в першій половині XIX ст. дозволяє побачити найважливіші тенденції розвитку однієї з передових військових шкіл

[40, р. 168]. Не дарма французька армія в першій половині XIX ст. вважалася сучасниками найкращою у світі [40, р. 3–5].

Важливі успіхи у военній науці на початку XIX ст. були досягнуті також у Берліні. Однією з причин успіхів Пруссії була продумана кадрова політика при формуванні офіцерського корпусу, одним із напрямків якої був відбір кращих офіцерів, зокрема і з інших європейських армій [32, р. 130]. Прикладом цього може бути кар'єра відомих генералів Г. Шарнхорста [41, р. 215] і Г. Мольтке. Також Пруссія створила власну ефективну систему військового командування у вигляді Генерального штабу, систему мобілізації та інші нововведення. Наприклад, на початку XIX ст. у практику військової підготовки в німецьких державах почали впроваджувати військові ігри з метою поліпшення практичної підготовки офіцерського корпусу збройних сил [17, р. 191–192].

Британська військова система була дуже консервативною. До 1801 р. не робилося спроб проведення навчань щодо взаємодії різних родів військ. Консервативна лінійна тактика, жорстка дисципліна і панування насильства, нескінченна муштра і повне придушення будь-якої особистої ініціативи були особливостями британської армії. Але, на початку XIX ст. почалися реформи, ініціаторами яких стали провідні офіцери – Д. Мур і Кроуфорд. Вони наполягали на необхідності більш гуманного підходу до рядового складу, на підвищенні професійних вимог до молодших офіцерів і, перш за все, на необхідності виховання самостійності та ініціативи на кожному рівні управління. Ще наприкінці 1790-х рр. у тренувальному таборі поблизу містечка Шорнкліфф з ініціативи Д. Мура стала відпрацьовуватися нова система тактики, заснована на гнучких і швидких маневрах, що здійснювалися у відкритому або розрізненому строю, і задумана як тактика легкої піхоти. До того ж значно покращилася військова освіта. З 1741 р. артилеристи та інженери британської армії почали навчання в Королівській військовій академії у Вулвічі, а в 1799 р. в місті Хай-Вікомб було відкрито піхотне військоve училище [33, р. 42–45].

Таким чином, згадані реформи у Франції, Британії та Пруссії були фактом досягнень європейської військової справи. Поразки азійських військ від рук європейців змусили османського султана, шаха Ірану і єгипетську владу реформувати свої збройні сили, запозичивши досягнення європейської армії. Однією з форм передачі знань була діяльність офіцерів військових місій в ісламських країнах Сходу.

Першим регіоном, до якого активно залучалися європейські офіцери, була Індія. Це були офіцери регулярних армій Франції, Нідерландів, Британії, яких наймали для підвищення боєздатності азійських військ. Більшість із цих офіцерів були, по суті, авантюристами. Головною мотивацією поїздки в Індію для цих полководців був прибуток, пригоди і швидка кар'єра. Цьому сприяло небажання більшості знатних офіцерів із метрополії робити кар'єру на Індійському субконтиненті [23]. Уряд Королівської Франції в кінці XVIII ст.

також посилав на допомогу індійським правителям численні групи офіцерів. Їх метою була організація військ індійців проти англійців. Один із офіцерів такої місії К. Гюго описує суттєві труднощі роботи військових професіоналів, делегованих Парижем для реформування армії правителя Майсура Хайдара Алі [24]. Індія стала справжнім навчальним табором щодо ідей використання військових місій.

Загальні умови воєнно-політичної ситуації на території Індійського субконтиненту спричинили появу різних варіантів служби європейських офіцерів, як у військах індійських держав, так і в колоніальних підрозділах європейських країн. Наприклад, нідерландський історик Е. Одегард вказує на утворення в кінці 1780-х – на початку 1790-х рр. спеціального Військового комітету, який виконував функції місії для інспекції азійських володінь Нідерландської Ост-Індської компанії. Метою місії були організація та покращення стану оборони території нідерландської Ост-Індської компанії. Членами військової місії були нідерландські морські та армійські офіцери, які працювали поза звичайною ієрархією Ост-Індської компанії [22, р. 20].

Початковий етап вивчення діяльності офіційних європейських військових місій у країнах мусульманського Сходу пов'язаний зі зміною поглядів Стамбула на стан своїх військ після низки катастрофічних поразок у війні 1768-1774 рр. із Росією.

Війна показала, що султанська армія неефективна на полі бою на відміну від сучасної армії європейського типу організації. Загони найманців і племінні ополчення мали обмежені військові можливості, їх було дуже важко контролювати, вони грабували і руйнували все на своєму шляху. Тилова система існувала лише умовно, а корумпованість фінансових чиновників процвітала. І що найважливіше, система командування й управління не функціонувала належним чином. Це пов'язано з відсутністю підготовленого офіцерського корпусу і боездатного вищого командування [20, р. 116].

Яскрава картина розпаду військової організації Османської імперії під час війни 1768-1774 рр. зображена канадською дослідницею В. Аксан. У своїй роботі вчена висвітлює основні недоліки складної османської військової системи, які були ускладнені десятилітніми стагнаціями та відсутністю ефективного контролю Стамбула над військом аянів. В. Аксан, наводячи аргументи, стверджує, що до 1768 р. військова система Османської імперії потребувала суттєвих змін, оскільки армія стала дуже децентралізованою і значною мірою слабо організованою, до того ж вона фінансувалася з місцевого бюджету губернаторами. Яничари як регулярна піхота не відповідали вимогам сучасної війни. Воєнізовані ополчення склалися з войовничого племінного населення околиць імперії: курдів, албанців і черкесів, – і були слабо організовані. До середини XVIII ст. став очевидним повний крах системи військового постачання. Наймані війська, більшість з яких належали до свити аянів, ставали невід'ємною складовою будь-якої армії, яку османи могли

виставити на полі бою. Військове керівництво також було ненадійним, про що свідчила швидка зміна великих візирів. До речі, на цю посаду призначали, зазвичай, придворних, більшість з яких ніколи не брала участь у бойових діях [42, р. 324–332]. Відповідно некомпетентність командування в 1768 р. була визнана всіма, без винятку, що зробило османсько-російські війни ще одним вододілом для викриття слабких місць системи [43, р. 130, 170]. Таким чином, для Османської імперії друга половина XVIII ст. поклала край військовій перевазі султана в Східній Європі.

Намагаючись розібратися в причинах військових невдач, Порта почала шукати вихід із кризи. У цей період вона направляла дипломатичні представництва до Відня, Берліна, Парижа, звідки уряд Османської імперії почав систематично отримувати інформацію про стан армій європейських країн [43, р. 42–46]. Відтак було вирішено звернутися по допомогу до військових європейських професіоналів із метою проведення низки реформ [44, р. 179].⁵

У другій половині XVIII - на початку XIX ст. після політичних рішень, прийнятих у Стамбулі, Османська імперія стала місцем, куди було відправлено декілька офіційних військових місій із Франції та Британії.

Ще в липні 1772 р. Висока Порта звернулася до французького уряду з проханням делегувати до Стамбула команду в складі 50 артилеристів і зброярів для служби в османській армії. Але офіційний Париж, побоюючись дипломатичного демаршу з боку Санкт-Петербурга, всіляко затримував відправку місії, стверджуючи, що ця вимога не може бути задоволена відразу. Порта не наполягала, бо в той час османи вважали, що доцільніше і вигідніше буде привезти артилерію з Європи. Таким чином, на перші спроби залучити місію з Франції вплинула низка факторів: прагматизм османів, які прагнули негайного результату, а також обережність Версаля в міжнародній політиці. Королівський уряд не хотів дратувати Санкт-Петербург і Відень надмірною активністю.

Мустафа III, який правив у цей час Османською імперією, розумів необхідність військових реформ і особисто приділяв увагу питанню підготовки командних кадрів для флоту і артилерії за європейським зразком. В 1773 р. султан санкціонував відкриття військово-морських і артилерійських академій, в організації яких брав активну участь колишній французький офіцер барон Ф. де Тотт [45, р. 4]. Для нашого дослідження важливо, що Ф. де Тотт вступив на турецьку службу з власної ініціативи і не входив до складу місій.

Відзначимо ініціативу французького посла у Високій Порті графа де Сен-Пріста, який ще в 1772 р. запропонував направити низку артилерійських

---

⁵ До цього часу імператорський османський уряд був відкритий для іноземних інновацій у військовій техніці. У першій половині XVIII ст. француз граф К.-А. Бонневаль брав активну участь у модернізації османської артилерії, а також брав участь у роботі військової школи [6, р. 179].

офіцерів і унтер-офіцерів на допомогу барону Ф. де Тотту, який, у свою чергу, був найнятий Портою для розвитку артилерійського училища – однієї з перших військових шкіл у Стамбулі. Однак цього разу барон де Тотт відхилив цю пропозицію, що, на думку турецького дослідника М. Карака, спричинило провал діяльності Ф. де Тотта щодо створення військової школи для артилеристів [46, р. 61–62].

У 1773 р. французький дипломат де Сен-Пріст виступив із новою ініціативою. Посол сприяв відправленню до Стамбула французького сержанта артилерії А. Обера, якого супроводжували ще двоє артилеристів. Їхньою метою було надання допомоги у підготовці султанських артилеристів [47, р. 162]. Звичайно, сержант із двома солдатами не був повноцінною військовою місією. Але разом із бароном Ф. де Тоттом ці солдати надали першу значну допомогу в поліпшенні організації турецької артилерії.

Коли в 1774 р. помер султан Мустафа III, його наступником став Абдул Хамід I, який також схвалив продовження військових реформ і підтримав діяльність Ф. де Тотта, надавши офіцеру більше автономії під час його діяльності. У березні 1774 р. турецька адміністрація запросила французів взяти участь у боях у складі османського війська на Дунаї на чолі загону реформованої артилерії. Близько 500 підготовлених артилеристів із десятками нових гармат під командуванням вищезгаданого французького сержанта А. Обера вирушили до османської армії [5, р. 102].⁶

Варто зазначити, що на службі в султана в цей час перебували й інші французькі офіцери. На думку авторитетного американського військового історика Е. Еріксона, до 1775 р. кількість французьких офіцерів, завербованих турками в приватному порядку, становила близько 20 осіб [20, р. 117]. Французькі військові інженери брали активну участь у будівництві османських фортець. У 1773-1774 рр. барон де Тотт організував будівництво фортець на півночі імперії. Пізніше французькі військові інженери Лафіт-Клаве і Г. Ж. Моньє приїхали до Стамбула, щоб взяти участь у будівництві фортець у Босфорі [47, р. 163]. Таким чином, систематична допомога французьких військових інженерів Високій Порті напередодні прибуття першої офіційної військової місії в 1783 р. була значною.

У грудні 1782 р. реформатор Халіль Хамід-паша, призначений великим візиром, був одним із ініціаторів залучення більшої кількості французьких військових фахівців з метою навчання військ османів за європейським зразком. Так, він попросив у Франції двох артилерійських майстрів для реформування польової артилерії османської армії. Французький уряд задовольнив прохання

---

⁶ Під час війни між Росією і Османською імперією в 1769 р. де Тотт брав участь у поході кримського хана в українські землі. У 1770 р., коли російський флот загрожував Стамбулу, де Тотт взяв участь у заходах щодо зміцнення укріплень в протоці Босфор. Він також був засновником нового заводу, який виробляв гармати, першого турецького військово-морського навчального закладу та мобільних артилерійських підрозділів.

візира і відправив до Стамбула артилериста А. Обера, який у 1770-х рр. разом із Ф. де Тоттом вже брав участь у реформуванні османської артилерії [4, р. 11].⁷

На прохання османів у султанському флоті з'явилися французькі військові моряки. У 1782 р. офіцер королівського флоту, який керував французьким фрегатом, що дислокувався тоді в Стамбулі, був призначений морським інструктором на турецьких кораблях [45, р. 5].

У 1782 р. дипломат граф де Сен-Пріст⁸ подав до Версаля османське прохання щодо залучення військових фахівців, завдяки яким посиляться вплив Франції на Османську імперію. Французи цього разу надсилали офіцерів частинами з 1782 по 1788 рр. Так, першим військовим фахівцем із місії, відправленої Версалем до османського двору, був військовий інженер, підполковник А. К. де ла Тур. Прикметно, що великий візир Халіль Хамід-паша особисто зустрічався з А. К. де ла Туром у жовтні 1783 р., щоб доручити йому вивчити османську оборонну систему Босфору [5, р. 102]. У тому ж 1783 р. перша група офіцерів місії прибула до Стамбула, якій було доручено створити нову систему фортифікацій навколо османської столиці та вдосконалити фортеці на північному узбережжі Чорного моря. Знову постало питання удосконалення системи підготовки військових інженерів та артилеристів у навчальних закладах. Відтак військова освіта опинилася в центрі уваги. У 1783 р. французький офіцер Лафіт допоміг із організацією військово-інженерної школи, французи також допомогли в створенні підрозділів легкої артилерії [4, р. 121]. У 1784-1788 рр. Ф. Кауффер і Г. Ж. Монье брали участь у створенні інженерної школи, а у 1794-1797 рр. вони працювали на будівництві фортець Босфору [5, р. 153–155].

Отже, цього разу завдяки допомозі французьких морських офіцерів зміни охопили як флот, так і морське кораблебудування [4, р. 158].⁹

Поступово чисельність офіцерів збільшувалася, до 1784 р. французька місія в Стамбулі вже налічувала 12 французьких офіцерів і технічних експертів, серед яких були артилеристи, військові інженери, геодезисти, топографи і морські інженери. Цю місію очолював до 1792 р. новий французький посол О. де Шуазель-Гуфф'є, який був відправлений із Версаля до Високої Порти у 1784 р. [5, р. 102].

Варто зазначити, що з 1774 по 1787 рр. міністром закордонних справ Франції був граф де Верженн, який, до речі, був послом короля в Стамбулі з 1755 по 1768 рр. До того ж він був членом таємної служби, яка виконувала функцію

---

⁷ Обер також допомагав барону де Тотту в підготовці корпусу артилеристів у Стамбулі між 1774 та 1776 рр. [4, р. 11]

⁸ Граф де Сен-Пріст служив послом при дворі Високої Порти з 1768 по 1784 рр.

⁹ Суднобудівництво Порти було реорганізовано за європейським зразком під керівництвом Ж. Б. Ле Бруна, французького військово-морського інженера, який вступив на османську службу в червні 1793 р., і двох його соратників, Ж. Б. Бенуа і Т. Петі. Цікавий факт, що до Франції вони повернулися лише в 1804 р. [4, р. 158]

дипломатичного каналу і використовувалася королем Франції Людовиком XV [48]. Саме граф де Верженн був послідовним прихильником військової та політичної підтримки Османської імперії. Він також активно підтримував діяльність французької військової місії в Стамбулі. Показово, що голова міністерства закордонних справ королівства підтримав відродження османської військової могутності, яка, на думку де Верженна, стримувала б як британську, так і російську експансію в Східному Середземномор'ї. У XVIII ст. цей регіон був одним із найважливіших ринків збуту французьких товарів. Загрозу ж Османській імперії Версаль розглядав як загрозу інтересам Франції [49, р. 168].

Таким чином, французькі військові інструктори були делеговані до Османської імперії з 1783 р., адже Франція була зацікавлена в зміцненні османської армії. Але роботі офіцерів місії сильно зашкодили політичні амбіції посла де Шуазель-Гуффе. Відносини з Портою погіршилися після раптового розкриття французьких таємних махінацій із єгипетськими шейхами-бунтівниками. Розкриття таємного листування принца Селіма з французьким королем Людовиком XVI і передбачувана змова з метою повалення султана Абдул Хаміда I підірвали довіру до французів. Як наслідок, Халіль Хамід-паша був страчений у 1785 р., а реформи стали згорнутися [6, р. 202].

Прагнення Франції до територіальної цілісності Османської імперії стало дилемою для французької зовнішньої політики, зокрема тоді, коли Австрія стала учасником війни Росії проти Османської імперії в 1788 р. [49, р. 180–181]. Однією з причин припинення місії стала російська зовнішньополітична комбінація. Російські дипломати звернулися до свого союзника Австрії з проханням припинити роботу французьких офіцерів у Стамбулі. Французький уряд, йдучи назустріч Відню, відкликав офіцерів місії у вересні 1788 р. [45, s. 6].

Підбиваючи підсумки діяльності першої французької місії в Стамбулі, необхідно зазначити, що підрахунки багатьох сучасних істориків збігаються в тому, що до Французької революції 1789 р. в Османській імперії діяло близько 300 французьких військових фахівців. Звичайно, така кількість фахівців підвищувала якість роботи офіцерів [20, р. 117]. Також після від'їзду французької місії в 1788 р. були припинені реформи у сфері воєнної освіти.

Перерва тривала недовго, оскільки в березні 1789 р. Селім III успадкував османський престол після смерті свого дядька султана Абдул Хаміда I. Султан-реформатор розпочав дискусію щодо можливих шляхів нововведень у військовій сфері. У травні 1789 р. він зібрав понад 200 вищих сановників як своєрідну консультативну раду. Як і слід було очікувати, більша частина чиновників походила з невійськового середовища, з бюрократії, і лише двоє були військовими чиновниками (один з яких – колишній французький офіцер). Деякі члени ради презентували свої ідеї у формі звітів [20, р. 118]. На основі матеріалів дискусії з'явилася програма військових реформ – «Нізам-і Джадід». У ній було виокремлено 3 питання: створення нової армії за європейським

зразком; будівництво казарм і таборів для нової армії; удосконалення військово-технічних закладів, верфей та інженерного училища. Також програмою передбачалося залучення європейських офіцерів-інструкторів для організації та навчання [4, р. 105].¹⁰

У цей період точилася жорстка конкуренція щодо надання місії османам. Так, наприкінці березня 1792 р. британський посол у Стамбулі Р. Ейнслі під час неформальної зустрічі надав османській владі кілька нових зразків мушкетів і багнетів. Це була спроба-пропозиція про придбання досягнень британських зброярів. Водночас Ейнслі вимагав від Лондона чіткої відповіді султанові щодо масштабної військової допомоги Порті [4, р. 127]. Активізувалася і політична діяльність Пруссії, в 1789-1792 рр. інструктором в османську армію був посланий прусський полковник К. фон Гьотце [18, р. 5]. Берлін наказав йому вирушити до Стамбула з метою консультації османської військової влади [19, р. 15].

Необхідно зазначити, що з 1792 р., після прибуття другої французької військової місії до Стамбула, всі європейські дипломати активно виступали проти діяльності надісланих військових фахівців. Головною причиною стало протистояння монархічної Європи революційній Франції після початку війни з першою коаліцією в 1792 р. [49, р. 151].¹¹ Європейські країни розглядали військових інструкторів, надісланих їхніми суперниками, головним чином, як небезпеку для власного впливу на османський уряд. До того ж Селім III маніпулював суперництвом великих держав і використовував це у своїх інтересах, щоб отримати бажану військову допомогу.

Але франкофільство султана Селіма III переконало Порту запросити військову місію з Парижа. На допомогу прийшла дипломатія. Султан доручив Ратіпу Ефенді просувати ідею залучення офіцерів з Франції. Цей дипломат зв'язався з Комітетом громадської безпеки і повідомив французам про потреби Порти. Республіканський уряд, не бажаючи втрачати вплив Франції на Османську імперію, направив до Порти в 1793 р. необхідних офіцерів і військових інженерів. Перша команда фахівців із другої місії складалася з 13 офіцерів: 6-ти морських офіцерів, 2-х піхотних офіцерів, 2-х кавалерійських

---

¹⁰ Нас цікавлять звіти Селіму III двох європейців, які перебували на османській службі, Бертрана і д'Оссона. Зважаючи на досвід праці іноземних інструкторів на османській службі, знаючи складнощі роботи іноземних інструкторів, вони звинувачували османських чиновників у недбалості, нехтуванні виконанням рекомендацій своїх інструкторів. Вони стверджували, що чиновники не сприйняли багато реформістських ідей, не доклали жодних подальших зусиль для їх реалізації, координації чи розгляду їхнього впливу на державу та армію в цілому [4, р. 105].

¹¹ Османські політики, які були пов'язані з європейськими послами, підривали зусилля французьких інструкторів. У 1800 р. британський посол при Порті лорд Елгін повідомляв Лондон, що за весь час перебування французьких офіцерів у Стамбулі було успішно використано багато інтриг та вплив османських консервативних сил, щоб перешкодити роботі місії. Будь-які хитрощі використовувалися для того, щоб викликати огиду османських офіцерів і солдатів до європейців [4, р. 135].

офіцерів, 2-х інженерних офіцерів і 1-ого морського інженера. Серед них були топограф Ейнар, артилерійські офіцери Лафіт і Шабе, капітан інженерів Монье, інженери-будівельники Руа і Сен-Ремі [45, с. 6].

Пізніше французькі військові делегували ще 4-х піхотних офіцерів із метою надання консультації і допомоги в навчанні османської піхоти за французькою методикою. Це були генерал-лейтенант Менан і лейтенанти Лузін, Ранчоп і Пірс Ларок-Монтей. Вони прибули разом із 6-ма сержантами для муштри нових підрозділів за французьким зразком [4, р. 174]. Місія постійно збільшувалася: на початку 1794 р. прибуло 48 артилерійських офіцерів та військових інженерів [49, р. 52], але особливо місія посилилася в 1796 р., коли в Стамбул був направлений новий французький посол, колишній військовий міністр, генерал Ж. Обер-Дюбайє.¹² Британський дипломат Дж. С. Сміт підрахував, що до Стамбула прибуло понад 300 французьких офіцерів, сержантів, робітників і військових фахівців [49, р. 182]. До того ж Обер-Дюбайє привіз із собою подарунок султану – батарею легкої артилерії, яка мала слугувати зразковою одиницею для османської армії. До того ж, в порівнянні з попередньою королівською владою Франції в революційний період візитною карткою республіки в Стамбулі став мундир офіцера [50, р. 131].

Важливим питанням у діяльності двох військових місій в Османській імперії були умови контракту при прийнятті на службу офіцерів. Відповідно до вимог Порти, французькі офіцери у 1792 р. повинні були володіти відповідними професійними знаннями і, до того ж, носити османський одяг, що відповідає моральному статусу офіцера в ісламському культурному середовищі. Крім того, бажано було вдруге відправити офіцерів, які раніше служили в Порті. Окремо обговорювалося їхнє грошове забезпечення [49, р. 180].¹³ Ще йшлося про те, який захист отримують офіцери у вигляді дипломатичного імунітету. Порта також вимагала скорочення контактів із іншими європейцями [5, р. 156].

Варто згадати ще один варіант паралельного залучення владою Османської імперії іноземних військових фахівців – індивідуальний найм інженерів, офіцерів і технічних майстрів зі Швеції, Англії, Пруссії [45, с. 6]. Це свідчить про різні методи співпраці між османською адміністрацією та європейськими військовими. Використання такого способу вербування свідчить про різницю в

---

¹² Жан-Аннібал-Батист Обер-Дюбайє був професійним військовим. Народився в Новому Орлеані, вступив на службу в армію в 17 років і воював під командуванням Лафайєта у війні за незалежність США; він став генералом на початку війни з Першою коаліцією. До призначення послом у Стамбулі він три місяці обіймав посаду військового міністра. Обер-Дюбайє також керував великою кількістю військових спеціалістів, які були відправлені разом з ним для надання допомоги в процесі модернізації османської армії [50, р. 84].

¹³ Грошове забезпечення французьких офіцерів, які працювали на османській службі, повинно було бути відмінним. Деякі офіцери отримували по 500 піастрів на місяць та щедрі премії. Спеціалісти вважали таку плату дуже привабливою. В архівах Парижа збереглися численні листи з проханням про надання дозволу виїхати до Османської імперії на посаді військових інструкторів. Одне з прохань в 1794 р. надійшло від генерала Наполеона [49, р. 180].

професійних поглядах еліти Порти щодо низки питань військової реформи в порівнянні з поглядами європейських військових фахівців. Необхідно зазначити, що більшість представників османської влади не була професійними військовими, що дозволило європейцям ввести їх в оману [42, р. 348]. Лазівкою скористалися військові авантюристи з Європи, зокрема, самопроголошений британський генерал Н. Кук, який був найнятий османським послом у Лондоні і прибув до Стамбула в 1796 р. [49, р. 186]. Цей факт став вагомим аргументом на користь найму військових через міждержавні контакти, які дали більше шансів залучити на османську службу справжніх професіоналів.¹⁴

Ще одним напрямком діяльності фахівців місії була реформа виробництва озброєння Портою [4, р. 140]. З 1793 р. 13 ремісників і робітників були завербовані на роботу до османських арсеналів.¹⁵ Найбільш амбітний проєкт був запропонований французькому уряду в 1796 р. двома експертами зі зброї: Гробером – помічником директора арсеналу в Парижі – і Пампелоном – помічником директора ливарного заводу у Валансі. Вони запропонували масштабну реформу всієї збройової промисловості Порти.¹⁶ Проєкт був представлений як ключовий захід щодо зміцнення османської армії, яка, у свою чергу, повинна була стати безцінною зброєю проти ворогів Французької республіки – Австрії, Росії та Британії [49, р. 181].¹⁷ Варто зазначити, що з 1795 р. до середини 1798 р. всі збройові заводи перебували під технічним наглядом 2-х французьких офіцерів – Обера і Куні, яких після французької експедиції до Єгипту в 1798 р. замінили англійськими та шведськими офіцерами [4, р. 141].

Ще одним важливим напрямком діяльності офіцерів місії була чергова реорганізація військових навчальних закладів за європейським зразком. Військово-морське інженерне училище, засноване в 1773 р., було реформовано для підготовки необхідних технічних кадрів, а в 1795 р. засновано військово-

---

¹⁴ Не всі іноземні інструктори наняті власним порядком були справжніми експертами у своїй галузі. Деякі з них були просто авантюристами, яких заманили до Стамбула щедрим гонораром. Посол Британії Сміт згадував «... про суперництво між різними іноземцями, лінощі, недбалість і неефективність з боку самих іноземних експертів, переважна більшість з яких зазнала кар'єрної невдачі у своїх країнах» [49, р. 178].

¹⁵ Кількість французьких фахівців, які працювали в Порті, систематично зростала. Це було пов'язано з переконанням французького уряду в тому, що допомога османам у покращенні їхнього військового потенціалу відповідає стратегічним інтересам Франції, а також очевидним бажанням французьких офіцерів служити в Стамбулі з фінансових причин.

¹⁶ Фахівці-зброяри – Гробер і Пампелон запропонували побудувати 3 збройових заводи: майстерню з будівництва лафетів, гарматний ливарний цех, майстерню з виробництва і ремонту гвинтівок. Там мали працювати 100 французьких робітників.

¹⁷ Французький спеціаліст-зброяр Пампелон прибув до Стамбула з 63 ремісниками, яких не очікували у великій кількості в Порті. Не дивно, що османський уряд відправив більшість цих робітників додому, найнявши лише 25 з них [49, р. 181].

інженерне училище для султанських військ [45, р. 11]. Було здійснено переклад французьких військово-технічних праць, що започаткувало важливий етап у співпраці з французькими військовими.

Не залишився поза увагою і флот султана. До кінця 1792 р. Париж відправив до Стамбула перших суднобудівників [50, р. 52]. Влітку 1793 р. почалися роботи з модернізації військово-морського арсеналу, який би міг будувати сучасні кораблі. Два французьких інженери на чолі з відомим корабельником Ж. Б. Ле Брюном прибули до Стамбула і в червні 1793 р. вступили на османську службу [4, р. 158]. Поступово місія на флоті посилювалася, і в 1793 р. до Стамбула прибули ще 6 морських офіцерів із Франції. Не обмежуючись французами, османи запросили багато інженерів, офіцерів і техніків зі Швеції та Англії. У кінці XVIII ст. французи, скориставшись перевагою, яку вони отримали від своєї давньої дружби, раніше вступили на службу до Османської імперії і почали будувати кораблі. Шведська держава також залучила своїх експертів і намагалася отримати частку в суднобудуванні та інших справах [45, р. 6]. До вересня 1796 р. у розпорядженні Ле Брюна було вже 23 фахівці. Результат їхньої роботи вражає: упродовж 1793-1799 рр. під керівництвом Ле Бруна було побудовано 9 галеонів, 8 фрегатів і 6 корветів [51, s. 179–180]. За даними дослідника П. Фіргеса, до 1796 р. французькі морські інженери допомогли побудувати щонайменше 17 великих кораблів для османського флоту [49, р. 180].

Однак, після Кампо-Формійського миру 1797 р. зростання впливу Франції на Балканах призвело до скорочення франко-османського військового співробітництва. Стратегічне становище Франції кардинально змінилося: республіка стала експансіоністською державою, яка вела завойовницьку політику з метою фінансування своїх величезних армій, які на той час мали чималу перевагу на полях битв у Європі [49, р. 181]. До кінця 1797 р. майже всі французькі фахівці були відкликані з Порти. Прикметно, що співпраця з іншими іноземцями або з французькими емігрантами навіть посилилася [4, р. 141].

Таким чином, очевидно, що політика революційної Франції в 1792-1796 рр. стала більш енергійною, ніж політика королівської влади в 1783-1788 рр. Залучення місії спричинило безпрецедентне посилення військового співробітництва з Портою. На думку дослідника С. Шоу, французькі радники відіграли ключову роль у програмі реформ Селіма III. Вони становили майже половину всіх іноземних техніків (із приблизно 600 фахівців), найнятих Портою [4, р. 182]. Але змінена політика Директорії зруйнувала усталені зв'язки.

У 1798 р., після початку військової експедиції французької армії під командуванням Наполеона до Єгипту, османи розірвали всі зв'язки з Францією. У вересні 1798 р. султан Селім III оголосив війну республіці. У 1799 р., скориставшись ситуацією, Лондон, за погодженням із Портою, спрямував свою військову місію до Стамбула. Місію очолював генерал Г. Келер, який раніше

(влітку 1791 р.) вже відвідував Туреччину з метою розвідувальної діяльності. Келер був таємно делегований англійським урядом, щоб оцінити здатність Османської імперії чинити опір Росії [58, р. 327]. Келер не був випадковою фігурою, адже як артилерійський офіцер він раніше відзначився при облозі Гібралтару та обороні Тулона в 1793 р. [7, р. 18]. Місія складалася з 76 осіб: 13 офіцерів і 54 нижчих чинів артилерії та інженерів, а також 2-х комісарів, 2-х креслярів і 13 цивільних ремісників. Разом із військовими було 18 жінок і дітей. За словами лікаря місії В. Вітмана, цілі місії полягали в наступному: «... Місія мала <... > співпрацювати з турками проти спільного ворога – французів ... Був обраний генерал Келер ... разом з кількома офіцерами, що належали до Корпусу королівських інженерів і Королівської артилерії. Вони, разом із певною кількістю унтер-офіцерів і рядових, що належали до артилерійського корпусу, становили вищезгадану місію, що складалася в цілому з 76 осіб» [25, р. 17]. Аналіз діяльності офіцерів місії говорив про її військово-технічну спрямованість, навчання османської піхотні не планувалися.

Важливим фактором долі місії була бездіяльність Порти і погана координація співпраці з британським військово-морським загоном С. Сміта. Це затримало відправку місії в Сирію на рік. Лише в січні 1800 р. Келер отримав наказ вирушити на Кіпр, щоб покращити постачання ескадри С. Сміта, що блокувала Александрію. Місія розділилася. Келер взяв із собою артилерійського офіцера, інженерів та топографа. На початку липня 1800 р. загін Келера таємно переправився з Кіпра через море до Яффи, що на узбережжі Палестини. У турецькому таборі, він приєднався до решти місії, яка прибула до османів сухопутним шляхом. Таким чином, лише через півтора року перебування в Османській імперії місія побачила турецьку армію, яка напередодні, 20 березня 1800 р., вже зазнала поразки від французького генерала Клебера під Геліополем.

Одним із головних завдань цієї місії був аналіз реального стану османських військ, який ретельно приховувався їх командирами. Британські офіцери були вражені низькою боєздатністю турецького контингенту і слабкою компетентністю командирів османського корпусу. Місія працювала з офіцерами британської експедиційної армії на чолі з генералом Аберкромбі для збору достовірної інформації про турків і координації дій між двома арміями. У цей період в османському військовому таборі лютувала чума, від якої померли Келер і ще троє членів місії. Один із офіцерів, полковник Королівського інженерного корпусу К. Холлоуей, був призначений новим начальником місії [7, р. 23].

Успіх дій офіцерів Холлоуея полягав у досягненні певної координації між турецькими військами і британською армією генерала Аберкромбі в Єгипті [7, р. 178]. Під час нападу осман на Єгипет 2 офіцери місії, Лік і Лейсі, займалися розвідкою і командували авангардом османської армії, що наступала з Палестини на єгипетське місто Більбейс. Завдяки ефективності цих двох

англійців турецькі командири своєчасно зміцнили передовий табір у Більбейсі, що посилювало тактичне положення турків. У подальшій військовій кампанії голова місії Ч. Холлоуей брав активну участь у командуванні османською армією, зокрема під час єдиної успішної битви турків в 1801 р. в Ель-Ханке [7, р. 240]. На думку британського дослідника П. Маккесі, для британської місії це стало кульмінацією майже трьохрічної епопеї зі Стамбула до Каїра [7, р. 182].

Таким чином, роботу першої місії британських військових фахівців у Порті необхідно визнати успішною в контексті консультацій військовими інженерами османських командирів в Єгипті і організації збору інформації щодо боєздатності союзників. Через 6 років англійцям довелося воювати з османськими військами, і робота місії 1799-1801 рр. набула нового значення як досвід оцінки реальної військової могутності османів.

Наступна яскрава сторінка в діяльності військових місій в Османській імперії належить успішним діям офіцерів місії на чолі з Г. Себастьяні – відомого офіцера армії Наполеона, який неодноразово виконував військово-дипломатичні завдання імператора Франції на Сході на початку XIX ст. Варто зазначити, що генерал неодноразово займався збором військово-політичної інформації – розвідкою, про що відомо з таємних документів [26]. Призначений офіційним послом Франції при султанському уряді, генерал Г. Себастьяні з 1806 по 1807 рр. активно працював у військово-дипломатичній сфері Османської імперії. У цей період за допомогою французьких офіцерів, які були делеговані з армії Наполеона з початку в Далмацію [11, р. 33], а згодом до столиці осман [11, р. 45], йому вдалося організувати оборону османського Стамбула від англійського флоту [4, р. 356].

У той час, коли в лютому 1807 р. британський флот адмірала Дакворта підійшов до Дарданелл із метою прорватися до Стамбула, Себастьяні відправив на допомогу османам французьких офіцерів на чолі з бароном Ж. де Сен-Дені, який раніше, у 1793 р., вже був інструктором в османській армії. У 1807 р. він керував діяльністю кількох французьких офіцерів, делегованих із Далмації до Стамбула. Однак через брак будівельних матеріалів і численні конфлікти між французькими офіцерами, османськими командирами і робітниками, влаштування фортифікаційних споруд відбувалося дуже повільно [4, р. 355]. У цей період Себастьяні і офіцери його місії були активно задіяні в підготовці до реалізації амбітних планів Наполеона щодо підтримки османів, зокрема для надання допомоги османам на Дунаї в боротьбі з Росією. Згодом ці офіцери були переорієнтовані на захист Стамбула від британців [4, р. 352].

Найбільшим успіхом місії стала організація оборони безпосередньо Стамбула під час атаки британської ескадри адмірала Дакворта в лютому 1807 р. Генералу Себастьяні для захисту столиці швидко вдалося залучити близько 200 французьких офіцерів і сержантів [43, р. 446]. До французьких військових приєдналися також іспанські офіцери, які були прикріплені до

дипломатичної місії в Стамбулі. Дослідник Е. Дріо, посилаючись на архівні документи, акцентує увагу на діяльності деяких офіцерів місії: Ласкура, лейтенантів Д. де Флеража і Жерара, капітанів Бутіна, Ле Клерка і Кутаю, які були делеговані до Стамбула з французької армії в Далмації. Він відзначає їх професіоналізм під час організації берегової оборони. Історик також називає імена іспанських офіцерів: Ендірісо, Карнерреро, Переса і Беліна, які, приєднавшись до французів і османів, очолили роту іспанських артилеристів [3, р. 102–103]. На думку історика С. Шоу, Себастьяні став найвпливовішим іноземним представником у Порті в цей період [4, р. 408].

У той час, дві місії французьких офіцерів на чолі з полковником артилерії Ф. Г. де Водонкурром були делеговані до регіональних військ османського правителя Алі-паші в Албанії, Герцеговині та Епірі в 1806–1807 рр. [53]. Цей факт підтверджує масштабність та ефективність французької військової діяльності в контексті успіхів військових місій, делегованих до Османської імперії у досліджуваний період.

Після провалу реформ Селіма III в 1792–1807 рр. офіційні військові місії в Порті не застосовувалися. Османи вдавалися до найму європейських військових професіоналів у приватному порядку, і в цей період у Стамбулі служило чимало непрофесійних авантюристів: згадати хоча б француза Гайяра та п'ємонтенця Калосо, які видавали себе за офіцерів, хоча, насправді ж, в Європі вони служили сержантами [8, р. 27]. У серпні 1826 р. султан звернувся до свого васала Мухаммеда Алі з проханням надати 12 офіцерів-інструкторів із мусульман, але правитель Єгипту, побоюючись успіхів османів у проведенні реформ, знайшов привід для відмови [8, р. 25].

Через 6 років, після низки військових поразок у боях з єгипетською армією, в 1832 р. було ухвалено рішення про необхідність пошуку країни для найму місії. У липні 1835 р. султан звернувся до Парижа з проханням призначити французьких офіцерів як інструкторів для його армії. Ця інформація мала б триматися в таємниці, але була розсекречена. Як наслідок, російський посол у Стамбулі висловив протест; до демаршу приєднався й австрійський посол, у зв'язку з чим французький королівський уряд не виявив бажання підтримати султана в боротьбі з Мухаммедом Алі і османській владі довелося відмовитися від цього проєкту. І лише завдяки дипломатичному діалогу із Берліном до Порті було делеговано офіційну військову місію [19, р. 17].

У зв'язку з відсутністю політичних інтересів Берліна стосовно Османської імперії Порти вирішила залучити для проведення реформ місію пруських військових фахівців [29, s. 61]. Утім австрійський посол був проти ідеї призначення пруських інструкторів, він прагнув переконати Порту замінити їх австрійськими офіцерами. Лобістом же цієї ідеї був маршал Ахмед-паша, командувач гвардії, який був політичним супротивником Хосрева-паші. Результатом суперництва стало рішення султана призначити до складу місії як австрійських, так і пруських офіцерів. Але згодом було вирішено

співпрацювати тільки з Берліном, а до Відня були делеговані офіцери для навчання у військовій академії. Крім того, у червні 1836 р. посол Британії Понсонбі активно просував ідею стосовно прийняття Портою місії з шести англійських офіцерів як інструкторів. Але Стамбул вважав залежність від Лондона небезпечною та відмовився від цієї пропозиції. Це викликало дипломатичний скандал [29, s. 12].

Після такої активної боротьби за участь іноземних військових фахівців у реформах османської армії Стамбул зупинив увагу на німцях та в 1835 р. надіслав запит на направлення місії пруських офіцерів. У 1836 р. Порто налагодила обмін депешами з Берліном щодо питання про залучення військових фахівців через пруського посла, графа Г. фон Кенігсмарка. Зауважимо, що перші контакти Пруссії з османами почалися значно раніше. Цього разу метою була посередницька місія для припинення війни між Османською імперією і Росією. У липні 1829 р. до Порти було направлено начальника Генерального штабу Пруссії, генерал-лейтенанта Ф. фон Мюффлінга, у супроводі кількох високопоставлених пруських офіцерів. Успіх посередництва при укладенні Адріанопольського мирного договору після війни з Росією 1829 р. підняв в очах Порти значення Пруссії як дружньої країни [17, s. 185].

У цей час Берлін, услід за активною політичною діяльністю Франції та Британії в Азії, почав цікавитися Сходом. У 1835 р. пруським Генеральним штабом, з метою збору інформації про реальний стан справ на Сході, були делеговані капітан Г. фон Мольтке і лейтенант Ф. фон Берг. Зауважимо, що до початку своєї поїздки в Азію Мольтке був призначений у третій відділ Генерального штабу, який відповідав за «Східний театр воєнних дій», що свідчить про розвідувальний характер діяльності пруських офіцерів у регіоні [17, s. 190]. У 1836 р., згідно з рішенням начальника пруського Генерального штабу генерала фон Краузенека і після затвердження цього рішення в Берліні, Г. фон Мольтке увійшов до складу військової місії, направленої до Порти. Необхідно зазначити, що начальник Генерального штабу Пруссії брав активну участь у відборі всіх офіцерів-кандидатів до складу місії, що свідчило про важливість місії в очах військової еліти королівства [17, s. 186].

Суть прохання Порти, надісланого 1835 р. до Берліна, полягала в призначенні 11-ти офіцерів і 4-х унтер-офіцерів як інструкторів для навчання османської армії [29, s. 15]. Однак пізніше османський головнокомандувач Хюсрев-паша подав пруському посланнику при Порті нові вимоги щодо місії. Замість офіцерів-інструкторів Порто тепер просила 3-х офіцерів Генерального штабу як радників командувачів пашів у провінціях та інженер-офіцера для інспекції фортець у протоці Дарданелли. Висловлювалося побажання реальної оцінки потреб і боєздатності армії та стану фортець осман. Інженер-фортифікатор, крім підготовки проектів укріплень, мав встановити оптичну телеграфну лінію від Стамбула до Дарданелл [17, s. 193].

Йдучи назустріч побажанням Порти, Берлін відправив офіцерів двома частинами, оскільки підбір кандидатів затягнувся. Тільки в серпні 1837 р. місія прибула до Стамбула і складалася вона з 3-х капітанів Генерального штабу – Г. фон Мольтке, Ф. Фішера, Ф. фон Вінке – і капітана з інженерного корпусу пруської армії Г. фон Мюльбаха. Керівником місії призначили талановитого офіцера Ф. фон Вінке, який подавав великі кар'єрні надії в Генштабі [17, s.190; 29, s. 304–315.]. Місію прийняли на найвищому державному рівні, що свідчило про важливість військових фахівців для стамбульської влади.

Діяльність місії мала певний вплив на планування перетворень. Лобістом діяльності прусаків був османський головнокомандувач Хюсрев-паша. Раніше він проявляв неабиякий інтерес до особливостей пруської військової організації, зокрема його цікавило питання щодо структури резерву пруської армії – ландверу – та запровадження спеціальних військових ігор для навчання офіцерів у військовій академії в Берліні [54, р. 84]. Саме Хюсрев-паша був головним прихильником прийняття пруської місії в урядових колах імперії.

Таким чином, до завдань місії належали: організація резерву армії Османської імперії; модернізація фортифікаційної системи Стамбула; ознайомлення з новітніми інноваціями в організації управління військами; консультативна допомога вищим командирам збройних сил під час воєнних дій у Малій Азії проти повсталих курдів та єгиптян [17, s. 193].

Необхідно зазначити, що під час своєї діяльності місія одразу зіткнулася з суттєвими труднощами. Військово-політична еліта Порти хотіла модернізувати армію, але османські командири не мали відповідних фахових знань, що впливало на напрямок діяльності місії. На думку майбутнього військового реформатора Німеччини Г. Мольтке, вони не розуміли, як ефективно використовувати офіцерів пруської місії. Водночас військові фахівці з Пруссії не знаходили підтримки серед османських офіцерів. Султан і уряд боялися впливу іноземців. Це призвело до обмеження ініціативи місії, бо, за умовами контракту, пруські офіцери могли лише укладати меморандуми з рекомендаціями та будувати плани, але не мали жодного впливу на їхню фактичну реалізацію. Цей факт сприяв поразці османського війська 1839 р. в битві з єгипетською армією під Нізібом. Головнокомандувач османської армії зовсім не звертав увагу на поради пруських офіцерів місії під час битви. Несподівана смерть султана, що настала після цієї поразки, призвела до раптового припинення роботи військової місії та поспішного від'їзду прусаків [17, s. 194].

Більш успішно склалася доля артилерійської місії. Згідно з додатковим проханням Порти, Берлін у березні 1838 р. надіслав другу військову місію з 4-х унтер-офіцерів, яку очолив лейтенант Ф. фон Кучковський. Мета місії полягала в реформуванні османської артилерії за зразком пруської. Згодом її склад збільшився до 24 офіцерів і унтер-офіцерів. Робота артилерійської місії оцінювалася військовими фахівцями успішно. І коли через 9 років, у 1849 р.,

офіційна пруська артилерійська місія закінчила свою діяльність, Кучковський (разом із ще 8-ома іншими пруськими офіцерами, а також 4-ма унтер-офіцерами) отримав згоду Берліна для переведення його і колег на службу в османську армію. Деякі з офіцерів, прийнявши іслам, навіть досягли звання генерала [18, р. 4].

Без сумніву, перший досвід діяльності офіційних військових місій із Берліна і в подальшому відігравав важливу роль в активізації політики Пруссії у східному напрямку. Цей досвід опрацьовувався і документувався в Генеральному штабі пруської армії. Не забув про свою службу в Стамбулі й Мольтке. Майбутній фельдмаршал і начальник Генерального штабу німецької армії використовував свій досвід у подальшій службі, залишивши значний довідковий матеріал, присвячений його діяльності в Османській імперії. Варто зазначити, що дебют пруських військових місій у Стамбулі сприяв появі в другій половині XIX ст. нової впливової військової місії з Німеччини під керівництвом генерала фон дер Гольца [19, s. 48].

Видатний засновник модерної єгипетської держави та армії Мухаммед Алі пройшов довгий шлях у підготовці єгипетського нізаму¹⁸ за європейською методикою: від індивідуального найму військових із Європи до залучення офіційних французьких експертів (військової місії), запрошених із Парижа 1824 р. для розширення реформ нізаму [55, р. 16].

Мухаммед Алі, призначений валі¹⁹ Єгипту 1805 р., підтримав реформи султана Османської імперії Селіма III, які були спрямовані на військову модернізацію. Єгипетський правитель особисто бачив бойову ефективність французької армії, коли 1801 р. у складі османської армії воював в Єгипті. Упродовж усього правління Мухаммеда Алі саме покращення бойових якостей єгипетського нізаму було пріоритетом його діяльності [57, р. 275].

Еволюція поглядів єгипетського валі на реформи була тривалою. Ще з 1805 р. Мухаммед Алі, формуючи збройні загони, шукав різні варіанти трансформації армії серед наявних військових сил. Так, наприклад, майже 1000 французів-дезертирів, які не евакуювалися у 1801 р., брали участь в організації артилерії правителя Єгипту. А у 1810-х рр. надійною опорою, під час реформувань в армії, вважалися формування албанців, з якими в 1801 р. бімбаші (майор) Мухаммед Алі прийшов до Єгипту. У той час головною метою валі Єгипту було формування регулярної піхоти, для чого почали використовувати для албанців нову форму та стройову підготовку. У відповідь спалахнув заколот албанських загонів та проєкт скасували [55, р. 178]. Згодом було прийнято набирати солдатів для нізаму з суданських рабів і єгипетських фелахів [17, s. 80]. Але валі гостро потребував добре підготовлених офіцерів

¹⁸ Nizam-i Cedid – назва військ валі Єгипту. Мухамед-Алі з 1820 по 1841 рр. створив війська за європейськими зразками, орієнтуючись на армію Наполеона. У статті поняття «нізам», запроваджене реформаторами, буде використано як назву нової єгипетської армії.

¹⁹ Валі – посада в адміністрації ісламських країн, що відповідає посаді намісника провінції.

для створення нізаму і після 1815 р. почав активно залучати наполеонівських офіцерів, які залишилися без роботи після повалення імперії. Ці командири готові були навчати новобранців європейським способам ведення війни [10]. На думку американського арабіста Д. Данна, це був радикальний експеримент за єгипетськими стандартами, оскільки офіцери, про яких іде мова, були не тільки чужинцями, а й не мусульманами. Раніше залучення західних військових було дуже обмежене [56, р. 7].

На початку 1820-х рр. під час нової фази створення нізаму переважна більшість інструкторів, що почала навчати єгипетських солдатів у військових таборах, була французами та італійцями. На час прибуття місії в 1824 р. італійські та французькі офіцери-найманці служили в багатьох частинах війська. На відміну від своїх британських і німецьких колег, вони, зазвичай, краще адаптувалися до місцевих традицій і співіснували з арабською та османською культурою [14, р. 14]. Так, найвідомішим французьким офіцером єгипетського нізаму був О. Д. Сев,²⁰ який, як і османські ренегати того часу, прийняв іслам із новим ім'ям – Сулейман. За службу Мухаммеду Алі його майже одразу підвищили до статусу командира піхотним полком, а 1832 р. він став генеральним інспектором усіх військових училищ і одночасно начальником штабу Ібрагіма, сина Мухаммеда Алі. Новий командир допоміг організувати успішні військові кампанії в Греції та Сирії, починаючи з 1824 р. [57, р. 14]. Але разом із тим у Єгипті, як і в Стамбулі, було багато військових-авантюристів.²¹

Чому ж валі, окрім найнятих офіцерів-європейців, потрібна була ще й місія? У той час у Парижі очікували розпаду Османської імперії і вважали, що Єгипет повинен потрапити під вплив Франції. Цю причину виклав та обґрунтував у службових документах генерал Бельярд, який належав до військового відомства в Парижі [27, р. XXIII].

Для виконання більш спеціалізованих завдань нізаму не вистачало офіцерів, що володіють технічними навичками. Наприклад, брак військових інженерів значно затягнув облогу Акри єгиптянами під час війни з османами в 1831 р. Не відповідав грандіозним амбіціям Мухаммеда Алі й невеликий Генеральний

---

²⁰ Доля Сева не типова для офіцерів-найманців того часу. Авторитетний дослідник єгипетської армії Д. Данн вважає сумнівним, що Сев коли-небудь досягав звання полковника, в якому він себе відкомендував єгиптянам. Більш імовірно, що він був капітаном до прибуття в Єгипет у 1819 р. Сев служив в армії Наполеона і був учасником битв при Трафальгарі та Ватерлоо. Після вигнання Наполеона він збирався вирушити до Ірану, щоб служити у шаха, але дорогою він вирішив працювати на Мухаммеда Алі [14, р. 14].

²¹ Прикладом цього був офіцер Марі Бей, який, мабуть, почав службу сержантом-майором у корсиканських рейнджерів, вербованих Британією, або, мабуть, барабанщиком у французькій армії. Як би там не було, він приїхав до Єгипту із заявами про те, що є полковником, а відтак був швидко прийнятим на службу як капітан. Марі продовжував допомагати перекладати турецькою мовою французький довідник «школа солдата». Зрештою він посів керівну посаду в кайрській поліції [14, р. 16].

штаб, що обмежував можливості поліпшити військове управління. Для вирішення цих проблем були потрібні військові професіонали з досвідом і навичками набагато більшими, ніж у найнятих раніше офіцерів [57, s. 279]. Але коли Мухаммед Алі захотів поліпшити бойові якості нізаму, він вирішив звернутися по допомогу до французького генерального консула М. Дроветті, якого можна вважати одним із ініціаторів ідеї залучення офіційної місії з Парижа під керівництвом генерала Бойє і який, до речі, уже в 1799-1801 рр. був у Єгипті в складі Армії Сходу під командуванням Наполеона [16, p. 79; 14, p. 16]

У 1823 р. консул Б. Дроветті переконав уряд Людовіка XVIII санкціонувати офіційну військову місію для роботи з поліпшення нізаму Мухаммеда Алі. У 1824 р. під командуванням генерала П. Бойє до Єгипту прибули у складі місії 14 французьких офіцерів. Місія Бойє полягала в тому, щоб завершити створення регулярного війська, розпочате Мухаммедом Алі з 1820 р. [14, p. 16; 15, p. 79].

Французькі військові фахівці з офіційної місії системно допомагали валі вдосконалювати нізам. Офіцери місії Бойє були прикріплені до військових шкіл і бойових частин. Їхньою основною метою було поліпшення якості навчання польової армії. До 1826 р. європейські інструктори були прикомандировані до кожного піхотного полку нізаму. Французи з місії були залучені до консультування полків, що були відправлені до Греції для боротьби з повстанцями [14, p. 17].

Мали місце і відмінність поглядів Бойє та валі щодо напрямків діяльності місії. Незважаючи на те, що склад місії поповнювався новими офіцерами з Франції, Мухаммед Алі звернувся до Бойє з проханням залучити з королівства більшу кількість артилерійських офіцерів. Однак, на думку генерала, у Парижа необхідно було просити 50 додаткових піхотних командирів, оскільки підготовка піхоти нізаму була недостатньою. Але ці плани не були реалізовані, оскільки французька місія закінчила свою діяльність у 1826 р. [14, p. 16–17].

Прикметно, що збереглися службові звіти голови місії Бойє, адресовані військовому міністерству Франції, зокрема герцогу де Клермон-Тоннерру. У цих документах можна дізнатися про напрямки діяльності французьких військових професіоналів, яких передусім цікавило питання боєготовності єгипетської армії. У службових документах постійно зазначалися й оцінювалися проблеми, виявлені під час участі нізаму в бойових діях у різних регіонах північної Африки, Греції, Аравії. Тобто офіцери місії займалися паралельно зі службою шпигунством – збирали інформацію в інтересах Франції [27, p. 79].

Важливим питанням для місії було сприяння експорту французької зброї до Єгипту. Після завершення наполеонівських війн у 1815 р. та скорочення збройних сил в Європі Мухаммед Алі придбав надлишки вогнепальної зброї в кількох країн [58, p. 4]. Але цього було замало, Єгипту була необхідна більша кількість нової зброї. Військове відомство Франції дізналося про цю гостру

потребу Мухаммеда Алі у якісній зброї. У 1824 р. керівник місії Бойє, прибувши до Каїра, на офіційному прийомі подарував валі 500 рушниць і предмети армійського спорядження [27, р. 19]. У присутності англійського посла було здійснено порівняння якості зброї, внаслідок чого французька зброя та боєприпаси були визнані найкращими [27, р. 16]. За наказом Мухаммеда Алі генерала місії Ліврона делегували до Франції з метою закупівлі зброї. Згодом генерал Бойє доповідав в Париж: «Я благав пашу привезти з Франції 50 000 рушниць, <...> і, нарешті, полковникові Рею було доручено укласти контракт на 10 000 гвинтівок» [27, р. 16–17]. У цей період завдяки французам у Каїрі та Александрії були створені арсенали для виробництва копій французької зброї. Вони були першим військово-промисловими комплексом Африки, який почав випускати значний спектр озброєнь [58, р. 4]. У подальшому, до 1833 р., арсенали Єгипту налічували 15 000 робітників. Витрати на сировину сягали 1,75 млн піастрів і давали змогу виробляти вогнепальну зброю, артилерію, боєприпаси, уніформу і спорядження. Результат був вражаючим: 3 000 виготовлених рушниць щомісяця [58, р. 4]. Однак через швидкі темпи розширення виробництва якість рушниць страждала. На допомогу прийшли офіцери місії: контроль за якістю єгипетської зброї здійснював особисто генерал Бойє. Наприклад, у 1824 р. він виявив, що на один батальйон, який має на озброєнні 800 рушниць, 200 були, по суті, марними [58, р. 5].

Таким чином, французькі пропозиції щодо додаткової закупівлі зброї у Франції та Нідерландах, крім лобювання інтересів іноземного бізнесу, мали практичний сенс.

Питання грошового забезпечення офіцерів місії було пріоритетним для валі, зокрема сума винагороди була вищою, ніж, наприклад, для європейських інструкторів у Стамбулі [8, р. 25]. Генерал Ліврон, який (як зазначалося в документах 1824 р.) входив до складу місії, був прийнятий на службу до валі Єгипту «з окладом у 30 000 франків <...> Віце-король виплатив йому стільки ж для його поїздки до Парижа і для його витрат протягом усього часу, поки він залишався за межами Єгипту» [27, р. 16–17]. Загалом, питання грошового забезпечення інструкторів було одним із ключових для місії та було під контролем безпосередньо Мухаммеда Алі.

Діяльність місії частково була присвячена заходам щодо відновлення флоту єгиптян. У звіті керівника місії від 26 грудня 1824 р. повідомлялося: «Було доручено отримати дозвіл у Його Величності [французького короля] на будівництво двох фрегатів на зразок [французьких] «Жанни д'Арк» і брига, аналогічного бригу короля «Кірасіра» [27, р. 20]. Загалом, військово-морська програма єгиптян була масштабною, і до 1832 р. вона дала змогу створити флот, до якого входив перший африканський лінійний корабель.

Здатність виробляти значну кількість військових кораблів, знярядь і боєприпасів перетворила Єгипет у велику регіональну державу. Тільки султан у

Стамбулі володів такими ресурсами, і до 1840-х рр. вони поступалися ресурсам Мухаммеда Алі [58, р. 4].

Важливим питанням були відносини з іншими офіцерами, найнятими єгиптянами до прибуття місії на чолі з генералом Бойє. У службових документах детально розглядалася діяльність військових інструкторів різних національностей, найнятих приватно. Так, у звіті генерала місії Ліврона від 12 жовтня 1825 р. зазначалося: «Серед іноземних офіцерів на службі віце-короля Єгипту, окрім французів, були іспанці: 1 полковник, 1 підполковник, 1 капітан, 1 лейтенант; неаполітанці: 2 капітани, 1 інженер-географ, 1 лейтенант та 1 підлейтенант; п'ємонтійці: 2 полковника, 12 капітанів, 1 лейтенант, 1 старшина» [27, р. 41]. Багато іноземних офіцерів здійснювали інтриги проти офіційної місії, що визначило долю місії в 1826 р. Генерал Бойє вважав цих військових-інтригантів професійно некваліфікованими. Він писав військовому міністрові у Париж: «У його [Мухаммеда Алі] арміях є ... велика вада; я маю на увазі європейців, яких я знайшов як інструкторів у військах. Усі вони є іспанськими, п'ємонтськими і неаполітанськими біженцями. Усі вони – найбільші негідники, яких породила земля, люди без совісті, без віри, без закону і без честі... інтриги, змови, доноси, словом, використовували все, як проти французьких офіцерів, які прийшли зі мною, так і проти самих себе» [27, р. 22].

Ці складнощі, а також внутрішні конфлікти між інструкторами, особисті конфлікти генерала Бойє і полковника Годена призвели до відставки місії в жовтні 1826 р. [60, р. 145]. Восени 1826 р., після 20 місяців служби, Бойє і 9 його старших офіцерів залишили Єгипет [14, р. 18]. З членів місії на службі у валі залишився лише полковник Годен і невелика команда французьких офіцерів, які відігравали важливу роль у єгипетській військовій освіті [14, р. 18].

Ще однією ісламською країною, в якій діяли офіційно відряджені європейські військові місії, був Іран. У війнах на Кавказі 1804-1813 рр. іранська іррегулярна армія не змогла протистояти просуванню російських військ на південь. Справжня загроза нависла над Азербайджаном, який з 1800 р. перебував під керівництвом спадкоємця престолу, реформатора Аббас-Мірзи [13, р. 3]. Він став одним із активних прихильників військових реформ в Ірані і створення регулярних збройних сил – Нізам-і-Джедід.²² Під впливом реформ, проведених Османською імперією при Селімі III, Аббас-Мірза почав формувати в Азербайджані нову регулярну армію. Спочатку спадкоємець шаху залучав російських офіцерів польського походження та солдатів-дезертирів для навчання військ у Тебрізі [12, р. 205]. Як і у випадку з Османською державною,

---

²² Реформи Селіма III в Османській імперії сильно вплинули на іранську еліту. Ці події стимулювали реформи армії в Ірані. Назва нової армії Селіма була перенесена на регулярну армію Ірану.

невдала військова кампанія Каджарської імперії проти Росії на початку XIX ст. змусили Іран вдатися до військової модернізації.

Ще на реформи в Ірані вплинули зовнішньополітичні чинники, зокрема успіхи французів в Єгипті в 1798-1799 рр., а також поразка Австрії і Пруссії в 1805-1806 рр. Париж, зі свого боку, прагнув укласти союз із Іраном, оскільки він був зручним місцем тиску проти двох ворогів – Британії та Росії. Коли в 1804 р. почалася війна між Іраном і Росією за Грузію, однією з головних цілей зовнішньої політики Ірану було отримання військової або дипломатичної допомоги в боротьбі з Росією. У 1804 р. французи виступили з пропозиціями стосовно союзу проти Росії, а в жовтні 1805 р. до Тегерана прибули французькі посланці, яких Фатх Алі-шах прийняв із великими почестями. У червні 1806 р. прибув новий посланець М. Жаубер, який подав більш точні пропозиції щодо військової і фінансової допомоги в боротьбі з Росією [60, р. 30].

Подальші події розвивалися швидкими темпами. У квітні 1807 р., після успішної військової кампанії проти Пруссії і Росії, Наполеон нарешті вирішив укласти договір з Іраном і направити туди уповноважену особу, свого ад'ютанта, генерала К. Гардана [11, р. 3]. Перед генералом було поставлено завдання: зібрати інформацію про ресурси Ірану, як з військової, так і з комерційної точки зору, а також вивчити характер перешкод, які повинна подолати французька армія чисельністю 40 000 осіб на шляху до Індії; розглянути Іран як природного союзника Франції, спрямувати зусилля іранців на вдосконалення військової підготовки, артилерії, укріплень [60, р. 36].

4 травня 1807 р. між Францією і Іраном був укладений Фінкенштайнський мирний договір, який передбачав франко-іранський співробітництво як проти Росії, так і проти Британії [60, р. 36]. Інструкції Наполеона генералу Гардану, який прибув до Тегерана 4 грудня 1807 р., засвідчують, як саме Наполеон мав використати іранський союз проти англійців. Імператор Франції, плануючи похід проти Індії через Іран, зазначав: «Його [Гардана] першими доповідями повинні бути, перш за все, ті, в яких повідомляється про райони, про які немає достовірних відомостей» [11, р. 11]. Були й політичні завдання місії: генерал Гардан повинен був використати всі свої військові сили для того, щоб Іран і Порта діяли максимально скоординовано у своїх операціях проти Росії [11, р. 29].

Нарешті, рішення про направлення військової місії в Іран було ухвалено Наполеоном 12 квітня 1807 р., тобто майже одразу після прибуття до Фінкенштейна посла від шаха і майже за місяць до підписання договору з Іраном [11, р. 3].

Франція розглядала Іран з двох боків: як природного ворога Росії і як маршрут військової експедиції до Індії. Для досягнення цих цілей більшість офіцерів, які були залучені до складу місії Гардана, мали інженерні та артилерійські спеціальності. Вони повинні були зробити шахські збройні сили більш боєздатними до війни з Росією, а також провести дослідження, які могли

б пояснити ті перешкоди, з якими зіткнулися французькі війська на шляху до Індії [11, р. 30].

Згодом військові завдання місії були орієнтовані на Фінкенштайнський договір між Францією та Іраном, укладений 4 травня 1807 р. Суть цих завдань була чітко позначена у роботі американського іранолога Д. Т. Поттса: Франція повинна постачати шаху боєприпаси, направляти офіцерів для підготовки іранських новобранців та інженерів для виробництва артилерії в Ірані. А статті 8 і 12 договору були однозначно спрямовані проти англійців [60, р. 36].

Напередодні від'їзду Гардана з Фінкенштайна Наполеон особисто відредагував список офіцерів, відібраних для місії. До активної політики Франції на Сході вже було залучено чимало офіцерів з армії Наполеона. До місії Гардана в Далмацію вже були відправлені артилерійські офіцери та інженери для зміцнення позицій Франції на Балканах [11, р. 33].

Динамічна наполеонівська епоха наклала свій відбиток на організацію місії. В інструкціях Наполеона щодо діяльності місії чітко вказувався порядок спілкування, як з імператором, так і з послом у Стамбулі Себастьяні. Цей стиль комунікації суттєво відрізнявся від стилю королівської Франції. Наполеон вимагав, щоб перші звіти охоплювали географію і топографію Ірану, чисельність населення, фінанси і стан військ [11, р. 29]. Тобто однією з головних цілей місії, на думку Наполеона, мала б бути розвідувальна діяльність, основна мета якої – забезпечення організації французької військової експедиції до Індії через Іран.

Генерал Гардан був уповноважений укласти угоди на поставку з Франції мушкетів з багнетами, гармат і надання певної кількості французьких офіцерів і унтер-офіцерів, необхідних для формування корпусу з 12 000 осіб, який мав би бути сформований в Ірані. Ціну на зброю визначали артилеристи відповідно до цінової політики Європи. Уточнювалася кількість рушниць (до 10 000) і гармат (до 30 одиниць) [11 р. 31]. Ще однією метою місії до Тегерану було з'ясування намірів іранців.

Утім уже в дорозі до Стамбула Гардан отримав лист від Талейрана, датований 6 серпня 1807 р., про нову політику зближення з Росією. І, незважаючи на укладення миру з Росією при Тільзіті, який позбавив Францію можливості активно підтримувати Іран в боротьбі за Кавказ, Гардан не був відкликаний [11, р. 36]. У вересні-жовтні 1807 р. Гардан і його загін з 53 осіб, до складу якого входило декілька іранських послів, вирушили через Вірменію в Тегеран, куди й прибули в грудні 1807 р.²³

---

²³ Гардан прибув до столиці Османської імперії в червні 1807 р. і був у супроводі лише 2-ох ад'ютантів, піхотного офіцера та 2-ох підлеглих, і зміг використати невеликі, але потужні запаси французької місії, залишені Себастьяні, щоб доповнити свою місію. Наприклад, капітан Фабв'є – офіцер місії Себастьяні – отримав пропозицію від Гардана посісти посаду головного артилерійського офіцера в Ірані, відповідального за створення сучасного артилерійського корпусу в армії шаха [11, р. 79].

З часом місія Гардана зросла до 70 офіцерів і унтер-офіцерів.²⁴ Склад місії змінився у зв'язку з багатогранним характером завдань. Гардан розділив місію на 3 частини, залишившись із деякими офіцерами при дворі шаха в Тегерані. Два капітани піхоти, Вердьє і Лами, і три сержанти організували піхотні тренування для військ іранського принца Аббаса Мірзи в Тебризе [11, р. 139].²⁵ Два артилерійські офіцери, Фаб'є і Ребуль, були делеговані Гарданом в Ісфахан для будівництва артилерійського заводу [11, р. 82]. Зіткнувшись із неймовірними труднощами, ці офіцери зуміли до грудня 1808 р. відлити 20 гармат за французькою технологією і представити їх шаху в Тегерані (це в той час, коли британська місія вже поставила свою зброю шаху). Французи, незважаючи на свою перевагу в техніці, все ж таки програли англійцям [11, р. 88–91].²⁶

У дослідженні американського іранолога Д. Поттса докладно описуються труднощі роботи французів із місії Гардана. Ця розвідка гармонійно доповнює праці відомого дослідника історії іранської армії XIX ст. С. Кроніна. На основі цих праць можна охарактеризувати особливості діяльності французьких офіцерів місії в 1807-1809 рр., зокрема: інтенсивний обмін інформацією не тільки між Гарданом і дипломатами, а й з боку офіцерів місії, з військовим міністром Франції, з начальником військових інженерів, з начальником артилерії; створення інструктором Ламі військово-інженерних курсів для офіцерів Аббаса Мірзи; участь у розвідувальних місіях уздовж кордону з росіянами на Кавказі; будівництво фортець за передовими методами фортифікації Франції, а також казарм, ливарного цеху, арсеналу та шліфувальних машин для пороху; збір детального розвідувального статистичного матеріалу про Іран на основі новітніх наукових досягнень XVIII – початку XIX ст. [39, р. 11–12]; перший переклад французьких військово-наукових праць іранською мовою [11, р. 48].²⁷ Необхідно зазначити, що кожен офіцер місії був зобов'язаний систематично доповідати своєму керівництву (інженерного корпусу, артилерії), зокрема військовому міністру, і після

---

²⁴ Деякі офіцери прямували окремо. Наприклад, військовий інженер Ламі прибув в обложеної росіянами Єреван в жовтні 1807 р., тобто раніше, ніж вся місія Гардана, яка прибула в Тегеран в грудні 1807 р. [11, р. 54].

²⁵ Гардан писав військовому міністру Анрі Гійому Кларку, герцогу де Фельтре, що Вердьє, сержант-майор Фіно, сержанти Маршалл і Дамрон у цей час готували 4 батальйони по 1000 осіб, навчали вони за зразком французької піхоти [11, р. 142].

²⁶ В Ірані не було ні ливарних заводів, ні арсеналів в європейській версії організації. Малочисленні гармати, які були в розпорядженні Ірану, були різного калібру, що надзвичайно ускладнювало їхню логістику [11, р. 88].

²⁷ На думку історика Д. Поттса багатьма вченими ігнорувався важливий фактор – введення європейських праць з теорії військової науки, включно з фортифікаційними, піхотними та кавалерійськими маневрами. Аббас Мірза, його офіцери намагалися за неймовірно короткий проміжок часу засвоїти щось із навчальної програми Паризької політехнічної школи. Приклад передачі знань виявився невдалим через брак часу на навчання [11, р. 165–166].

прибуття надавати докладний звіт про свою діяльність в Ірані. Без сумніву, це була добре організована місія з потужною розвідувальною метою. Як згадував один із її учасників місії Труйе: «це був дійсно найбільш напружений рік у моєму житті» [11, р. 140].

Позитивну оцінку діяльності місії Гардана дав один із його сучасників Г. Друвіль, який служив шахові в 1823 р.: «Перси під керівництвом французьких офіцерів <... >Гардана раптом набули страшного вигляду в очах ворога...» [28, с. 116].

Після зміни зовнішньої політики Наполеона та несподіваного союзу з Росією шах почав орієнтуватися на англійців. У лютому 1809 р. правитель Ірану Фатх Алі-Шах погодився прийняти британську місію і відсторонити французьку.

Так, діяльність місії Гардана зазнала невдачі через протидію іранських офіційних осіб у Тебрізі та Тегерані та численні інтриги британців [12, р. 206]. Але це були не всі складнощі у діяльності французів. Очевидець подій Г. Друвіль підтверджує наш висновок: «Відсутність зброї та грошей не дозволила їм [іранцям] бути приведеними до боєздатного стану» [28, с. 94].

Французьких інструкторів протягом 1810-1813 рр. змінили понад 50 спеціалістів британської місії – офіцери, сержанти і солдати, які прибули до Ірану з Індії та Британії [12, р. 206]. Послуги місії, що складалася здебільшого з офіцерів британської Ост-Індської компанії, були надані Фатх Алі-Шаху британським послом, полковником Дж. Малкольмом [60, р. 59]. Представник Ост-Індської компанії передав іранському уряду 12 гармат, 7000 мушкетів, тканину для солдатської форми, боєприпаси та інше військове спорядження. Кілька інструкторів вирушили до Тебрізу, щоб тренувати армію Аббаса Мірзи. Метод їх роботи, в порівнянні з французьким, був інший. Вони захотіли, щоб Аббас Мірза передав всю армію в їхнє повне розпорядження, але спадкоємець шаха з цим не погодився. Аббас Мірза запропонував британським військовим фахівцям сформувати нові підрозділи. За час перебування в Ірані, крім 9 французьких полків, англійські інструктори сформували і підготували 13 полків регулярної піхоти [28, с. 122; 13, р. 14]. Організацією першої кінної артилерії зайнявся лейтенант місії Ліндсей, який на базі 12 гармат, привезених з Індії, зміг сформувати 2 ескадрони кінної артилерії. Британські фахівці модернізували Тебрізький арсенал, де незабаром почали випускати військову продукцію [13, р. 14].

Не обійшлося і без складнощів у діяльності місії. Доходи Азербайджана зовсім не відповідали вимогам фінансування нізamu Аббаса Мірзи. У 1810 р. англійці почали виплачувати спадкоємцю шаха субсидію, яка йшла, в першу чергу, на покриття витрат на нові полки, але навчання, оснащення та утримання

нових сарбазів²⁸ були настільки дорогі, що фінансові проблеми Аббаса Мірзи загострилися [12, р. 206].

Реформи Аббаса Мірзи також зіткнулися з протидією населення в цілому, а іноді і з боку самих сарбазів. Їм не подобався європейський вигляд мундира, і деякі улами заявляли, що присутність «невірних» шкідлива і що прийняття їх методів є зрадою Пророка. Політичні вороги Аббаса Мірзи поспішили скористатися цими сумнівами і поскаржитися шаху на реформи [13, р. 14].

У 1826 р. знову спалахнула війна з Росією, яка закінчилася катастрофічною поразкою Ірану. Але у Аббаса Мірзи вистачило волі знову звернутися до Британії. Водночас Лондон побоювався можливої російської загрози Індії і посилення російського впливу в Тегерані, але в 1833 р. в Індію прибула друга британська військова місія [12, р. 206]. Однак перш ніж вона змогла розпочати свою діяльність, політичний контекст Ірану раптово змінився після смерті Аббаса Мірзи та монарха Фахт-Алі Шаха. Тепер перед місією стояло завдання забезпечити поступовий прихід до влади нового шаха Мухаммед-шаха (1834-1848 рр.) і запобігти будь-якій потенційній кризі шляхом придушення конкуруючих претендентів на престол. Після цього британські офіцери почали формувати та навчати війська. Політична ситуація ставала все менш сприятливою: російський вплив у Тегерані зростав, і новий шах був сповнений рішучості відновити свої претензії на владу перед обличчям неминучої британської опозиції. Іранські офіцери вважали недоцільним використовувати іноземців. Між інструкторами та іранцями існували постійні конфлікти щодо діяльності британців. Іранська влада наполягала на тому, щоб ставитися до них суто як до інструкторів, і відмовляла їм у бажаному контролі над грошовим забезпеченням, пайками та підвищеннями на професійній ниві. Офіцери нізаму ненавиділи британське втручання і нерідко ігнорували їхні поради.

Місія ще більше страждала від інтриг військових офіцерів інших національностей, які перебували на службі у шаха, і дипломатичних представників конкуруючих держав. Діяльність британських офіцерів остаточно провалилася після політичного і дипломатичного розриву, викликаного нападом іранців на Герат у 1837 р. Наступного року Британія скасувала відносини з Іраном та відкликала офіцерів місії. Французи погодилися замінити британських інструкторів, і у вересні 1839 р. місія на чолі з графом де Серсі залишила Париж, прибувши до Тебриза в січні наступного року. Місія перебувала в Ірані 4 роки, але була змушена припинити свою діяльність через фінансові проблеми в країні [12, р. 206].

Наступною країною, де працювали французькі військові фахівці, став Туніс. Там у 1830 р. почалися тривалі реформи армії під керівництвом правителя

---

²⁸ Сарбаз вперше почав називатися регулярною піхотою в Ірані в результаті військових реформ, проведених Аббасом Мірзою. Регулярні війська шаха були організовані за європейським зразком французькими військовими інструкторами, які прибули в Тегеран в 1807 р.

Хусейн-бея. Реформи були проведені зі схвалення Стамбула, якій направив в Туніс декількох унтер-офіцерів. В той час велися переговори з Францією, і в січні – червні 1831 р. перші, офіційно, після погодження з владою короля 2 французьких інструктори розпочали підготовку туніських військових частин [61, р. 264]. Був створений перший регулярний полк, в якому інструкторами були запрошені приватним порядком офіцери армії Франції. В 1840 р., за проханням тунісців французи організували військову школу [61, р. 292]. Друга офіційна місія з Франції, під керівництвом підполковника Лавлена-Мобежа прибула в 1842 р., вона складалася в різні часи з 4-5 офіцерів і 1-2 унтер-офіцерів. За умовами контракту місія мала тільки консультативні функції та завершила діяльність в 1855 р. [61, р. 289]. Інженери з Парижу заснували гарматно-литейний завод в Халсії, де виготовлялась зброя [61, р. 297]. Згодом французькі воєнні моряки з морської місії очолили флот Тунісу [62, р. 312]. З 1846 р. почала діяти невелика морська місія з Франції. [61, р. 312]. З часом, після фінансової кризи військові реформи були згорнуті та в 1855 р. Туніс був змушений відкликати французів [21, р. 24].

У чому полягала особливість діяльності військових фахівців на Сході? Які чинники вплинули на діяльність військових місій? Саме на ці питання можна знайти відповідь у нашому дослідженні.

Аналіз подій другої половини XVIII – початку XIX ст. дає чітке розуміння мети відправки європейських військових у Стамбул, Тегеран та Каїр – пріоритетами були військово-політичні цілі європейських країн. Так, в 1783 р. була відправлена військова місія для нейтралізації успіхів Росії у Східній Європі. У 1807 р. місія генерала Себастьяні успішно організувала протистояння британському флоту в Босфорі. Аналогічна ситуація існувала в Ірані в 1807 р., куди прибула військова місія під командуванням генерала Гардана. Головним завданням членів французької місії було насамперед підвищення боєздатності іранських збройних сил в політичних інтересах Наполеона, з метою здійснення військово-політичного тиску на Росію. Робота місії безпосередньо залежала від політики країни, яка її делегувала.

Наше дослідження показує, що з останньої чверті XVIII ст. французькі або британські військові місії систематично розташовувалися в Османській імперії. Погляд на діяльність французької та британської місій з 1782 по 1807 рр. підтверджує версію про важливість діяльності військових професіоналів з Європи в Османській імперії, Ірані, Єгипті, як для ісламських реформаторів, так і для європейських держав. Розпочався період, коли формувався новий важіль колоніального впливу в Стамбулі, Тегерані та Каїрі. Однією з відмінних особливостей місій досліджуваного періоду є чітке керівництво головами дипломатичних представництв діяльністю військового представництва. Однією із найважливіших умов успішної діяльності військових були професійні здібності керівника місії, який був, зазвичай, військово-дипломатичним представником метрополії. У цьому і полягала головна відмінність між

діяльністю місії та наймом офіцерів у приватному порядку. Офіційна місія була провідником політики європейської держави.

Кожна місія займалася збором інформації про військову та військово-політичну обстановку в тій чи іншій країні, тобто – шпигунством. Про це свідчать звіти військовим відомствам метрополії. Відомо, що подібна інформація зберігалася в архівах французької держави щодо військової місії генерала Гардана в Тегерані в 1807 р. Це було типово і для інших місій, незалежно від європейської країни, яка їх надіслала.

Динамічна наполеонівська епоха розширила сферу діяльності французьких і англійських військових місій. І якщо в 1801 р. ми спостерігаємо першу британську місію в Єгипті, що діяла разом із османською армією, то з 1807 р. французькі місії активно працюють і в Стамбулі, і в Тегерані. Примітно, що коли британська влада в 1809 р. витіснила з Ірану місію під керівництвом генерала Гардана, в Тегерані відразу ж з'явилася британська військова місія. Ці дії є маркером нового дієвого військово-політичного важеля європейських країн на Сході – діяльності військових місій.

Варто зазначити, що військові, поряд із дипломатами, були піонерами зовнішньополітичного впливу на свої країни, на держави Сходу. Це добре видно і в діях Пруссії, яка поступово приділяла все більше уваги такій формі експансії на Схід, як використання місій. Згадаймо місії пруських офіцерів до Стамбула в 1788-1792 рр. та в 1835-1849 рр.

Імперська політика держав Європи проводилася навіть після зміни політичних режимів. Так, політика Французької республіки мало чим відрізнялася від політики короля, що видно з таємних військових звітів. У 1824 р. розпочала свою діяльність офіційна військова місія, направлена королівською владою Франції до Каїра. Це є підтвердженням експансії активної імперської політики європейських держав на Сході незалежно від зміни влади в Парижі.

Після краху наполеонівського режиму на військовій арені з'явилися нові гравці. Ще в 1830-х рр. почали діяти 2 військові місії з Пруссії в османську армію і 1 місія з Франції до Тунісу, британці повертаються в Тегеран в 1833 р. Таким чином, на початку ХІХ ст. європейські уряди освоювали нову форму зовнішньополітичного впливу в багатьох ісламських країнах – делегування офіційних військових місій із метою розширення форм впливу на Сході.

Майже всі військові фахівці місії перебували під контролем політичного керівництва європейських країн і були одним із засобів впливу на політику країни, в якій працювали. Дослідження виявило відсутність альтруїстичних цілей у політичного керівництва Парижа, Лондона та Берліна.

Як видно з матеріалів дослідження, в кінці ХVІІІ ст. почалося запекле протистояння між Францією і Британією за дозвіл відправити військові місії в Стамбул і Тегеран. Пізніше до цього протистояння приєдналася Пруссія, а російські та австрійські дипломати теж активно боролися за роботу своїх місій.

Фактор втручання впливових європейських держав-суперників постійно заважав діяльності військових професіоналів. Наприклад, в 1788 р. Париж через тиск австрійців відкликав офіцерів із Порту. У 1809 р. французька місія Гардана була змушена залишити Тегеран через тиск Лондона на шаха. Німці в 1839 р. залишали Стамбул через внутрішньою кризу Порту. Причинами цих дій було небажання противників Парижа залучати французьких офіцерів до підтримки іранської армії або єгипетських військ Мухаммеда Алі.

Тобто діяльність місії наприкінці XVIII, та на початку XIX ст. – це тільки перші кроки європейських військових професіоналів на Сході, але культурні та професійні розбіжності заважали тривалій діяльності офіцерів в ісламських країнах. Важливо, що культурна підготовка місії в той час взагалі була відсутня, тобто офіцери не знали звичаїв, особливості мови країни перебування. Місія була культурним шоком офіцерів, що впливало на діяльність.

Неодмінним успіхом перемоги в боротьбі за участь у військових навчальних заходах місії в Стамбулі чи Каїрі став стан військової організації країни що надсилала місію. У досліджуваній період Франція була державою зразком з військової організації країн Європи. З цієї причини найбільша кількість місій була відправлена з Парижа.

Однією з головних причин запиту на місію були військові поразки ісламських армій або внутрішньополітичні потрясіння, як наприклад це було у випадку з військовим конфліктом між Стамбулом і Мухаммедом Алі в 1830-х рр., або поразки Ірану в війнах з Росією у визнаний період.

У досліджуваній період специфіка військової справи та культурна відмінність європейських військових фахівців від азійських командирів, без сумніву, впливали на діяльність місії. Існувала велика культурна і фахова прірва між професійним рівнем європейського офіцера, який здобув освіту завдяки європейській военній науці, і азійськими командирами, призначеними з числа політично надійних людей в ісламських арміях. Це об'єднало зусилля місій в Османській та Каджарській імперіях. Як показала практика, порозуміння у сфері співпраці між військовим керівництвом ісламських держав та офіцерами європейських місій априорі не могло бути через різницю у професійній підготовці та небажанні місцевої еліти ділитися привілеями.

Необхідно згадати, що офіцери багатьох місій брали участь у бойових діях створених ними військ. Умови, в яких європейський офіцер перебував поруч із ісламським командиром на полі бою, зовсім відрізнялися від європейських. Наприклад, в 1812 р. в Азербайджані біля Асландуза англійські офіцери не змогли допомогти розгромити російську армію з допомогою навчених сарбазів. Османські генерали ігнорували поради прусаків Мольтке та Мюльбаха, незважаючи на значні успіхи французьких офіцерів в навчанні єгипетській армії.

Одним із головних факторів, що вплинув на якість діяльності місії, стала можливість сплачувати послуги офіцерів – регулярно і в достатньому обсязі.

Тільки повна впевненість політичного керівництва Єгипту у високому рівні професіоналізму французьких офіцерів під час організації армії дозволила Мухаммеду Алі досягти певних успіхів. Саме єгипетський варіант взаємодії з військовими професіоналами виявився найбільш ефективним і на полі бою в Азії. Причиною цього стало розуміння правителями Єгипту ефективності французької військової школи, яку Мухаммед Алі бачив у дії під час французького вторгнення в Єгипет, та систематичне фінансування діяльності інструкторів.

Що стосується результатів місій для країн Сходу, то можна констатувати, що в Османській імперії чи Ірані військові інновації було вкрай складно реалізувати у зв'язку з імперським мисленням місцевої військово-політичної еліти. Вона вважала, що зможе очолити реформи без залучення місії з Європи. Ще одним важливим фактором був низький рівень загальної культури воєнно-політичного керівництва цих країн, на що вказували європейські офіцери. Наприклад, французький офіцер Друвіль згадував: «... Поняття географії у жодного з перських полководців відсутнє. Більшість із них ніколи не бачила карти» [28, р. 96]. До того ж східна еліта не тільки в географії була неосвічена.

Туніський експеримент із діяльністю військової місії з Франції закінчився невдало. Головною причиною стала відсутність постійного фінансування та політичної волі з боку беїв країни. Це яскраво свідчить про важливий фактор у діяльності офіційних місій – можливість фінансування європейської армії місцевою елітою та наявність політичної волі. Аналогічні проблеми були і в іранській армії в 1810 р., хоча англійці почали виплачувати принцу Аббасу Мірзі субсидію, яка переважно використовувалася для покриття витрат на нові полки, адже фінансове становище іранців усе ще було незавидним [12, р. 206–207].

Протилежний результат – щедre фінансування європейських офіцерів у Єгипті та системна політична підтримка Мухаммеда Алі – веде до створення кращої армії на Сході, яка завдяки допомозі європейських офіцерів розгромила ворога в спекотному Судані в 1810 р., в пустелях Аравії в 1811 р., в горах Греції в 1824-29 рр., в Сирії і Малій Азії в 1831-1839 рр. Блискучі перемоги нової армії Єгипту показали іншим мусульманським правителям, як реформувати свою армію. Ці події підготували ґрунт для роботи австрійських, російських, американських і німецьких місій у збройних силах Стамбула, Тегерана і Каїра у другій половині XIX ст.

Місія Бойє в Єгипет в 1824-1826 рр. знаменувала собою подальше розширення французького військового впливу в регіоні. Через декілька років французи почали готувати нізам Тунісу. У 50-х рр. XIX ст. нові військові місії Франції повернулась до Єгипту [56, р. 49]. Цікавим є факт діяльності офіційних місій французьких офіцерів у підпорядкованих Порті Сербії з 1853 р. [63] і Дунайських князівствах з 1860 р. [64]. Це свідчило про панування французької

військової школи в регіоні, і чималу роль у цьому відіграли попередні місії до Османської імперії та Єгипту. Діяльність військових місій поширювалась.

Список використаних джерел та літератури

1. Фалько С.А. Діяльність воєнно–інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX –перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 2 (18). С. 41–64.
2. Фалько С.А. Поставки зброї з Європи і США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно–історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2019. Вип. 4 (30). С. 19–31.
3. Driault E. La politique orientale de Napoléon; Sébastiani et Gardane, 1806-1808. Paris: F. Alcan, 1904.427 p.
4. Shaw J.S. Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge, 1971. 549 p.
5. Bostan H. Defending the ottoman capital against the russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul. *History*. Universite Paris sciences et lettres; İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020. 374 p.
6. Aksan V.H. An Ottoman statesman in war and peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783. Leiden, New York, Koln: E. J. Brill, 1995. 271 p.
7. Mackesy P. War without victory: the downfall of Pitt, 1799-1802. New York: Clarendon Press of Oxford University Press, 1984. 296 p.
8. Levy A. Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II’s New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*. 1971. No. 2. P. 21–39.
9. Veysel Ş. The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*. 2014. No. 44. P. 265–311.
10. Pappas D. Grande Armée Veterans in the Egyptian Army of the Greek War of Independence 1824-1828. The Napoleon Series: January. 2012. URL: https://www.napoleon-series.org/military-info/organization/France/Miscellaneous/c_MissiontoEgypt1824.html
11. Potts D. T. A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826. Mage Publishers, 2022. 430 p.
12. Cronin S. Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran. *Military Missions to Qajar Iran. Comparative Studies in Society and History*. 2008. Vol. 50, Issue 1. P. 197–226.
13. Ter-Oganov N. Military and Foreign Policy Factors in the Establishment of a Regular Army in Iran in the First Half of the 19th Century. *Canadian-American Slavic Studies*. 2012. No. 46. P. 1–39.
14. Dunn P. J. Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali’s Egypt, 1815-1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by Donald Stoker. Londra: Routledge, 2008. P. 11–26.
15. McGregor A. J. A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War. Connecticut London: Westport, 2006. 312 p.
16. Fahmy K. All the Pasha’s Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt. Cairo, New York: The American University in Cairo Press, 1997. 330 p.
17. Kamissek C. Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870). Frankfurt/New York, 2018. 419 s.
18. Stein O. The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*. 2019. Vol. 17. Issue. 7. P. 3–11.
19. Wallach J. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preusch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835-1919. Dusseldorf, 1976. 326 s.

20. Erickson E., Uyar M. A Military History of the Ottomans : From Osman to Ataturk. ABC–CLIO, History. 2009. 379 p.
21. Moreau O. Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2017. 2 (N° 396–397), P. 11–29.
22. Odegard E. In search of sepoys: Indian soldiers and the Dutch East India Company in India and Sri Lanka, 1760-1795. *War in History*. 2021. P. 1–20.
23. Copestake A. Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803). Helion & Company. 2021. 218 p.
24. Гюго К. Записки об Индии. М.: Наука, 1977. 224 с.
25. Wittman W. Travels in Turkey, Asia–Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in company with The Turkish Army and The British Military Mission. London, 1803. 426 p.
26. Yenidünya G. S. Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'nin İstanbul–Mısır Seyahatleri (1801-1802) ve Raporları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*. 2019. Yıl 17. Sayı 27. S. 89–125.
27. Belliard A.D., Boyer P. Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1923. 140 p.
28. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, содержащее в себе мало известные подробности о нравах, обычаях и духовных обрядах персиян; также о древнем и новом состоянии их армии и вообще о всем том, что принадлежит до регулярных и нерегулярных войск сего государства. СПб.: в тип. у Плюшара, 1826. Ч. 2. 182 с.
29. Wagner R. Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugs 1838 und des Syrischen Krieg 1839. Berlin: A. Bath, 1893. 321 s.
30. Howard M. War in European History. London: Oxford University Press, 1976. 176 p.
31. Black J. Rethinking Military History. London and New York: Routledge, 2004. 256 p.
32. Jorgensen, Ch., Pavkovic M., Rice R., Schneil F., Scott C. Fighting Techniques of the Early Modern World, AD 1500 – AD 1763: Equipment, Combat Skills and Tactics New York: Spellmount, 2005. 256 p.
33. Chandler G. D. The Campaigns of Napoleon. Simon & Schuster, 1966. 1216 p.
34. Bruce R., Dickie I., Kiley K., Pavkovic M., Schneid F. Fighting Techniques of the Napoleonic Age, 1792-1815: Equipment, Combat Skills, and Tactics. New York: Thomas Dunne Books, 2008. 256 p.
35. McNeill W. The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000. The University of Chicago Press, 1982. 406 p.
36. Bertaud J.-P. The Army of the French Revolution: From Citizen-Soldiers to Instrument of Power. Princeton: Princeton University Press, 1988. 400 p.
37. Heuser B. The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present. New York: Cambridge University Press, 2010. 578 p.
38. Ken A. Engineering the Revolution Arms and Enlightenment in France, 1763-1815. Princeton: University Of Chicago Press, 2010. 496 p.
39. Roucaud M. De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement, *Napoleonica. La Revue*. 2016. Vol. 27, No. 3. P. 62–83.
40. Paddy G. Military thought in the French army, 1815-51. New York. Manchester University Press, 1989. 237 p.
41. White C. E. Scharnhorst The Formative Years 1755-1801. Warwick: Helion & Company, 2020. 436 p.
42. Aksan V. Ottoman Military Power in the Eighteenth Century. *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*. Edited by Brian J. Davies. Boston: Brill, 2012. P. 315–348.

43. Aksan V. Ottoman military power and political transactions, 1750-1850. *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete*. IX - A symposium held in Rethymno. 2015. P. 435–448.
44. Firges. P. L'expérience de la Révolution française dans l'Empire Ottoman: pratique de la culture révolutionnaire dans la communauté d'expatriés français d'Istanbul (1792-1795). *Annales historiques de la Révolution française*. 2019. 3 (№ 397). P. 151–170.
45. Avcı A. Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihçesi. Cumhuriyet Devrine Kadar. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1963. 63 s.
46. İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz. M. Kaçar, B. Barutçu, A. Bir, C. Ozan. Ed M. Karaca. İstanbul Technical University and Our Engineering History. İstanbul: Mavi Ofset, 2012. 312 s.
47. Martykanova D. France et l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles): un regard mosaïque pour une histoire croisée. *Quaderns d'història de l'enginyeria*. 2016. Vol. XV. P. 159–182.
48. Bauer N. The Fate of Secrets in a Public Sphere: the Comte de Broglie and the Demise of the Secret du roi. University of North Carolina at Chapel Hill. 2015. Vol. 43. URL: <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.005>
49. Firges W. P. Gunners for the Sultan: French Revolutionary Efforts to Modernize the Ottoman Military. Well-Connected Domains. Towards an Entangled Ottoman History. Boston: Brill, 2014. P. 165–187.
50. Firges W. P. French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798. Oxford: Oxford University Press, 2017. 278 p.
51. Bostan İ. Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819). *Tarih Dergisi*. 2011. No. 35. P. 177–192.
52. Finkel C. "The clever Engineer Koehler": The Clandestine Activities of George Frederick Koehler (1758-1800) in the Ottoman Lands, 1791-93. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 68. *Ottoman War and Peace*. Studies in Honor of Virginia H. Aksan. 2019. P. 327–342.
53. Rapport de Mission Frédéric Guillaume de Vaudoncourt 1806-1807. Mission de Guillaume Vodoncourt 1806-1807 en Bosnie, Albanie, et Epire. 2020. Vernicos N. 188 p.
54. Veysel S. The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841. (Istanbul Technical University), MA (Bilkent University). Doctor of Philosophy. McMaster University, Hamilton, Ontario, 2015. 275 p.
55. Dunn J. Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* Ed by D. Stoker, F. Schneid, H. Blanton. London: Routledge, 2008. P. 175–187.
56. Dunn J. Khedive Ismail's Army. London: Routledge, 2005. 264 p.
57. Dunn J. Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*. 2021. Tom XII. 1. P. 274–283.
58. Dunn J. The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. Edited by. Donald Stocker, Jr. and Jonathan A. Grant. Westport CT: Praeger, 2003. P. 1–25.
59. Ozavci O. Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864. Oxford: Oxford University Press, 2021. 401 p.
60. Das A. Defending British India against Napoleon. The Foreign Policy of Governor-General Lord Minto, 1807-13. Boydell Press, 2016. 284 p.
61. Brown C. The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855. Princeton: Princeton University Press, 1975. 430 p.
62. Marty P. Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*. 1935. No. 22. P. 309–346.
63. Татић У. Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*. 2013. № 1. С. 71–80.

64. Georgescu M. () La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*. 2006, No. 244. URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832>

References

1. Fal'ko, S. (2022). Diyal'ni'st' voyenno–instruktors`kikh misij yevropejs`kikh krayin i SShA v armiyakh derzhav, shho reformovali zbrojni sili (ostannya tretina 19 – persha tretina 20 st.): problemi ta perspektivi doslidzhen`. *Problemi vsesvithn`oyi istoriyi: naukovij zhurnal*, 2 (18), pp. 41–64. [In Ukrainian].
2. Fal'ko S. (2019). Postavki zbroyi z Yevropi i SShA v Aziyu u drugij polovini 19 – pochatku 20 st.: pori`vnyal`nij anali`z. *Voyenno–istorichnij visnik: Zbirnik naukovikh prac` Nacjonal`nogo universitetu oboroni Ukrayini*, 4 (30), pp. 19–31. [In Ukrainian].
3. Driault, E. (1904). *La politique orientale de Napoléon; Sébastiani et Gardane, 1806-1808*. Paris: F. Alcan. [In French].
4. Shaw, J.S. (1971). *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*. Massachusetts: Harvard University Press Cambridge. [In English].
5. Bostan, H. (2020). *Defending the ottoman capital against the russian threat: late eighteenth century fortifications of Istanbul*. *History*. Université Paris sciences et lettres; İstanbul Şehir Üniversitesi. [In English].
6. Aksan, V.H. (1995). *An Ottoman statesman in war and peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783*. Leiden, New York, Koln: E. J. Brill. [In English].
7. Mackesy, P. (1984). *War without victory: the downfall of Pitt, 1799-1802*. New York: Clarendon Press of Oxford University Press. [In English].
8. Levy, A. (1971). Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39. *Middle East Study*, 2, pp. 21–39. [In English].
9. Veysel, Ş. (2014). The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*, 44, pp. 265–311. [In English].
10. Pappas, D. (2012). Grande Armée Veterans in the Egyptian Army of the Greek War of Independence 1824-1828. *The Napoleon Series: January*. [Online]. Available from: https://www.napoleon-series.org/military-info/organization/France/Miscellaneous/c_MissiontoEgypt1824.html [In English].
11. Potts, D. T. (2022). *A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807-1826*. Mage Publishers. [In English].
12. Cronin, S. (2008). Importing Modernity: European Military Missions to Qajar Iran. *Military Missions to Qajar Iran. Comparative Studies in Society and History*, Vol. 50, Issue 1, pp. 197–226. [In English].
13. Ter–Oganov, N. (2012). Military and Foreign Policy Factors in the Establishment of a Regular Army in Iran in the First Half of the 19th Century. *Canadian-American Slavic Studies*, 46, pp. 1–39. [In English].
14. Dunn, P.J. (2008). Missions or mercenaries? European military advisors in Mehmed Ali's Egypt, 1815-1848. *Military Advising and Assistance: From Mercenaries to Privatization 1815-2007*. Edited by Donald Stoker. Londra: Routledge, pp. 11–26. [In English].
15. McGregor, A. J. (2006). *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. Connecticut London: Westport. [In English].
16. Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. Cairo, New York: The American University in Cairo Press. [In English].
17. Kamissek, C. (2018). *Kriegslust und Fernweh: Deutsche Soldaten zwischen militärischem Internationalismus und imperialer Nation (1770-1870)*. Frankfurt/New York. [In German].
18. Stein, O. (2019). The Moltke Myth in German–Turkish relation. *History Compass*, Volume 17, Issue. 7, pp. 3–11. [In English].

19. Wallach, J. (1976). *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der turkei 1835-1919*. Dusseldorf. [In German].
20. Erickson, E., Uyar, M. (2009) *A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk*. ABC-CLIO, History. [In English].
21. Moreau, O. (2017). Une approche comparative de la réforme de l'armée entre le centre et la périphérie de l'Empire ottoman au XIXe siècle. *Outre-Mers*. 2 (N° 396-397), pp. 11-29. [In French].
22. Odegard, E. (2021). In search of sepoys: Indian soldiers and the Dutch East India Company in India and Sri Lanka, 1760-1795. *War in History*, pp. 1-20. [In English].
23. Copestake, A. (2021). *Their Infantry And Guns Will Astonish You The Army of Hindustan and European Mercenaries in Maratha Service (1780-1803)*. Helion & Company. [In English].
24. Gyugo, K. (1977). *Zapiski ob Indii*. Moskva: Nauka. [In Russian].
25. Wittman, W. (1803). *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in company with The Turkish Army and The British Military Mission*. London. [In English].
26. Yenidünya, G.S. (2019). Napolyon'un Şark Politikasını İhyâ Etmek: Horace Compte Sebastiani'nin İstanbul-Mısır Seyahatleri (1801-1802) ve Raporları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl 17, Sayı 27, ss. 89-125. [In Turkish].
27. Belliard, A.D., Boyer, P. (1923). *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer*. Caire : Institut français d'archéologie orientale. [In French].
28. Druvil', G. (1826). *Puteshestvie v Persiyu v 1812 i 1813 godakh, soderzhashhee v sebe malo izvestny'e podrobnosti o nravakh, oby'chayakh i dukhovny'kh obryadakh persiyan; takzhe o drevnem i novom sostoyanii ikh armii i voobshhe o vsem tom, chto prinadlezhit do regulyarny'kh i neregulyarny'kh vojsk sego gosudarstva*. SPb.: v tip. u Plyushara. Ch. 2. [In Russian].
29. Wagner, R. (1893). *Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzugss 1838 und des Syrischen Krieg 1839*. Berlin: A. Bath. [In German].
30. Howard, M. (1979). *War in European History*. London: Oxford University Press. [In English].
31. Black, J. (2004). *Rethinking Military History*. London and New York: Routledge. 256 p. [In English].
32. Jorgensen, Ch., Pavkovic, M., Rice, R., Schneil, F., Scott, C. (2005). *Fighting Techniques of the Early Modern World, AD 1500 – AD 1763: Equipment, Combat Skills and Tactics*. New York: Spellmount. [In English].
33. Chandler, G.D. (1966). *The Campaigns of Napoleon*. Simon & Schuster. [In English].
34. Bruce, R., Dickie, I., Kiley, K., Pavkovic, M., Schneid, F. (2008). *Fighting Techniques of the Napoleonic Age, 1792-1815: Equipment, Combat Skills, and Tactics*. New York: Thomas Dunne Books. [In English].
35. McNeill, W. (1982). *The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000*. The University of Chicago Press. [In English].
36. Bertaud, J.-P. (1988). *The Army of the French Revolution: From Citizen-Soldiers to Instrument of Power*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
37. Heuser, B. (2010). *The Evolution of Strategy: Thinking War from Antiquity to the Present*. New York: Cambridge University Press. [In English].
38. Ken, A. (2010). *Engineering the Revolution Arms and Enlightenment in France, 1763-1815*. Princeton: University Of Chicago Press. [In English].
39. Roucaud, M. (2016). De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement, *Napoleonica. La Revue*, vol. 27, no. 3, pp. 62-83. [In French].
40. Paddy, G. (1989). *Military thought in the French army, 1815-51*. New York. Manchester University Press. [In English].

41. White, C.E. (2020). *Scharnhorst The Formative Years 1755-1801*. Warwick: Helion & Company. [In English].
42. Aksan, V. (2012). Ottoman Military Power in the Eighteenth Century. *Warfare in Eastern Europe, 1500-1800*. Edited by Brian J. Davies. Boston: Brill, pp. 315–348. [In English].
43. Aksan, V. (2015). Ottoman military power and political transactions, 1750-1850. *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire: Halcyon Days in Crete IX* - A symposium held in Rethymno, pp. 435–448. [In English].
44. Firges, P. (2019). L'expérience de la Révolution française dans l'Empire Ottoman: pratique de la culture révolutionnaire dans la communauté d'expatriés français d'Istanbul (1792-1795). *Annales historiques de la Révolution française*. 3 (№ 397), pp. 151–170. [In French].
45. Avcı, A. (1963). *Türkiye'de Askeri Yüksek Okullar Tarihiçesi. Cumhuriyet Devrine Kadar*. Ankara: Genelkurmay Basımevi. [In Turkish].
46. İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Tarihimiz (2012). M. Kaçar, B. Barutçu, A. Bir, C. Ozan. M. Karaca İstanbul Technical University and Our Engineering History. İstanbul: Mavi Ofset. [In Turkish].
47. Martykanova, D. (2016). France et l'Empire ottoman (XVIIIe-XXe siècles): un regard mosaïque pour une histoire croisée. *Quaderns d'història de l'enginyeria*, vol. XV, pp. 159–182. [In French].
48. Bauer, N. (2015). The Fate of Secrets in a Public Sphere: the Comte de Broglie and the Demise of the Secret du roi. University of North Carolina at Chapel Hill, Vol. 43. [Online]. Available from: <http://hdl.handle.net/2027/spo.0642292.0043.005> [In English].
49. Firges, W.P. (2014). Gunners for the Sultan: French Revolutionary Efforts to Modernize the Ottoman Military. Well-Connected Domains. *Towards an Entangled Ottoman History*. Boston: Brill, pp. 165–187. [In English].
50. Firges, W.P. (2017). *French Revolutionaries in the Ottoman Empire Political Culture, Diplomacy, and the Limits of Universal Revolution, 1792-1798*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
51. Bostan, İ. (2011). Osmanlı Bahriyesinin Modernleşmesinde Yabancı Uzmanların Rolü (1785-1819). *Tarih Dergisi. Temmuz*, 35, pp. 177–192. [In Turkish].
52. Finkel, C. (2019). “The clever Engineer Koehler”: The Clandestine Activities of George Frederick Koehler (1758-1800) in the Ottoman Lands, 1791-93. The Ottoman Empire and its Heritage. Vol. 68. *Ottoman War and Peace*. Studies in Honor of Virginia H. Aksan, pp. 327–342. [In English].
53. Rapport de Mission Frédéric Guillaume de Vaudoncourt 1806-1807. Mission de Guillaume Vodoncourt 1806-1807 en Bosnie, Albanie, et Epire. (2020) Vernicos N. [In French].
54. Veysel, S. (2015). The Grand Strategy of the Ottoman Empire, 1826-1841. (Istanbul Technical University), MA (Bilkent University). Doctor of Philosophy. McMaster University, Hamilton, Ontario. [In English].
55. Dunn, J. (2008). Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* Ed by D. Stoker, F.C. Schneid, H.D. Blanton. London: Routledge, pp. 175–187. [In English].
56. Dunn, J. (2005). *Khedive Ismail's Army*. London. Routledge. [In English].
57. Dunn, J. (2021). Genuine diamonds or false stones? Mercenary loyalty in the Army of Muhammad Ali's Egypt. *Studia Historica Gedanensia*, XII, pp. 274–283. [In English].
58. Dunn, J. (2003). The military industry of nineteenth-century Egypt. *Girding for Battle: The Arms Trade in a Global Perspective, 1815-1940*. Ed by D. Stocker, Jr. and Jonathan A. Grant. Westport CT: Praeger, pp. 1–25. [In English].
59. Ozavci, O. (2021). *Dangerous Gifts: Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant, 1798-1864*. Oxford: Oxford University Press. [In English].
60. Das, A. (2016). *Defending British India against Napoleon. The Foreign Policy of Governor-General Lord Minto, 1807-13*. Boydell Press. [In English].

61. Brown, C. (1975). *The Tunisia of Ahmad Bey, 1837-1855*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
62. Marty, P. (1935). Histoire de la mission militaire française en Tunisie. *Revue de Tunis*, 22, pp. 309–346. [In French].
63. Тагић, У. (2013). Иполит Монден у Србији. Први боравак (1853–1855). *Vojno istorijski glasnik*, 1. С. 71–80. [In Serbian].
64. Georgescu, M. (2006). La mission militaire française dirigée par les frères Lamy. *Revue historique des armées*, 244. [Online]. Available from: URL: <http://journals.openedition.org/rha/5832> [In French].

Falko S. Activities of European Military Missions in Islamic Countries of Asia and Northern Africa (Last Quarter of the 18th – First Third of the 19th Centuries).

The activities of European military missions in the Muslim countries of Asia and Northern Africa, at the end of the Enlightenment and the epoch of revolutions and Napoleonic wars that followed it, is fragmentarily represented in the historians' research works.

The study summarizes the research of the activities of official European military missions in the Ottoman Empire, Egypt and Iran at the turn of the 18th and 19th centuries. In the context of the topic, the activities of military missions in Tunisia and some states of India are mentioned. The dispatch of officers to the East at that time was the first experience of the British, French and Prussian governments in using their military missions in Muslim countries. The time this way of interaction with Eastern states appeared, namely the last third of the 18th century – the first third of the 19th century was the subject of studies by some historians on specific countries. But summarizing work on the activities of European officers in Istanbul, Tehran, Cairo and Tunisia has not yet been created. The methodology of summarizing the activities of officers and sergeants from the European armies in this region allows us to come to important conclusions about the history of military modernization in the East. The work complements the history of European colonialism in Asia.

This topic could not have been studied without the active assistance of European scholars. Literature on the topic of the study provided by colleagues and useful advice from professional historians contributed to the development of the researched problems.

The study covers the initial stage of such a complex and intricate military-political process as the use of official military missions of European states in Asia and Muslim Africa and complements the author's previous works published earlier. The study shows versatile methods of influence on Muslim countries through the activities of military mission officers of European states. Espionage, ambitious adventures, latent arms trade, hidden influence on the military reforms of Asian countries and foreign policies of these states – this is by no means a complete list of the hidden work of military instructors sent from European capitals in the late 18th – early 19th centuries to a different cultural world.

Keywords: *military missions, military trainers, Napoleonic era, military modernization, colonialism.*